

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**SPİNOZA VE ALFRED NORTH WHITEHEAD'DA
TANRI VE EVREN İLİŞKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKHAN YILDIRIM

Tez Danışmanı
DOÇ. DR. FATİH ÖZGÖKMAN

ÇANAKKALE – 2023

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

**SPİNOZA VE ALFRED NORTH WHITEHEAD'DA
TANRI VE EVREN İLİŞKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKHAN YILDIRIM

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. FATİH ÖZGÖKMAN

ÇANAKKALE – 2023

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Gökhan YILDIRIM tarafından Doç. Dr. Fatih ÖZGÖKMAN yönetiminde hazırlanan ve **23/08/2023** tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “**Spinoza ve Alfred North Whitehead’da Tanrı ve Evren İlişkisi**” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Felsefe Anabilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Doç. Dr. Fatih ÖZGÖKMAN
(Danışman)

Prof. Dr. Ferit USLU

Dr. Öğr. Üyesi Övünç CENGİZ

.....

.....

.....

Tez No :

Tez Savunma Tarihi : 23/08/2023

.....

İSİM SOYİSMİ

Enstitü Müdürü

.././20..

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

(İmza)

Gökhan YILDIRIM

(Tarih) .././20..

ÖNSÖZ

İçinde yaşadığımız evren ile onun varlığını açıklamak için başvurulan bir Tanrı'nın varlığı arasında nasıl bir ilişkinin olduğu önemli bir felsefe problemidir. Diğer bir deyişle evrenin Tanrı'nın yarattığı farklı bir varlık mı? yoksa Tanrı'dan sudûr yoluyla doğan aynı tabiattan bir varlık mı? ya da bizzat Tanrı'nın kendisi mi? olduğu insan aklı açısından cevap arayan bir sorudur. Felsefe tarihi incelendiğinde bu soruyu cevaplayabilmek için rasyonel bir düşünce sistemi oluşturan filozoflardan birinin de Baruch Spinoza olduğu görülür. Onun düşünceleri üzerine yapılan değerlendirmelere bakıldığında filozofların büyük çoğunluğunun Spinoza'yı panteist kabul ettiği sonucuna ulaşılabilir. Ancak kanaatimizce Spinoza'nın Tanrı tasavvuru hakkında ki bu yaygın düşünce tartışmalı görünmektedir. Çünkü Spinoza'nın ontolojisi ve eserleri dikkatli bir şekilde tümüyle incelendiğinde onun pan-enteist yani Tanrı'nın içkinliği kadar evrenden aşkınlığını da benimsediği dolayısıyla Tanrı ile evreni bir ve özdeş olarak kabul etmediği çok daha makul görünmektedir. Bu düşüncemizi de esas olarak Spinoza'nın ontolojisinde yer alan "Doğuran Doğa" ile "Doğmuş Doğa" ayrımı üzerinden gerekçelendirmeyi uygun bulduk. Bunun nedeni bu ayrımın farklı bir biçimini pan-enteist bir filozof olan Alfred North Whitehead'ın felsefesinde "Asli Tabiat" ile "Oluşan Tabiat" şeklinde görmemizdir. Dolayısıyla çalışmamızın amacı Spinoza ile Whitehead'ın ontolojisini karşılaştırarak aradaki benzerlikleri göstermek ve Spinoza'nın da yaygın görüşün aksine panteist değil Whitehead gibi pan-enteist bir filozof olabileceğini ortaya koymaktır.

Öncelikle çalışmamız boyunca değerli görüş ve fikirlerini sunan, saygıdeğer hocam Fatih ÖZGÖKMAN'a burada teşekkür ederim. Ayrıca ders dönemi içerisinde verdikleri bilgiler ile farklı bakış açıları kazanmama katkı sağlayan saygıdeğer hocalarım Övünç CENGİZ ile Argun Abrek CANBOLAT'a teşekkürlerimi sunarım. Son olarak hayatım boyunca yanımda olan ve beni destekleyen sevgili annem Emel Hanım'a, sevgili Babam Uğur Bey'e ve sevgili kız kardeşlerim Kardelen ve Derya'ya teşekkür ederim.

Gökhan YILDIRIM
Çanakkale, Ağustos 2023

ÖZET

SPİNOZA VE ALFRED NORTH WHITEHEAD'DA TANRI VE EVREN İLİŞKİSİ

Gökhan YILDIRIM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Fatih Özgökman

23/08/2023

Geçmişten günümüze Tanrı ve O'nun evrenle olan ilişkisinin birçok farklı filozof tarafından ele alındığı anlaşılır. Bu konuya dair düşünüp eserler üreten filozoflardan birinin de Baruh Spinoza olduğu bilinir. Onun Tanrı anlayışına dair görüşler incelendiğinde ise Spinoza'nın çoğunlukla panteist veya pan-enteist olup olmadığına dair tartışmaların yapıldığı ortaya çıkar. Bizim açımızdan ise Spinoza'nın felsefesinde yapmış olduğu “Doğuran Doğa” (Natura Naturans) ve “Doğmuş Doğa” (Natura Naturata) sınıflandırması onun pan-enteist bir filozof olabileceğini gösterir. Çünkü bu sınıflandırmayla Spinoza'nın Tanrı ile mümkün varlıklar arasında bir ayırım gözettiği anlaşılabilen dolayısıyla onun Tanrı ile evreni bir ve özdeş görmediğine ulaşılabilmektedir. Öyle ki bu sınıflandırmanın bir benzeri pan-enteist filozof Alfred North Whitehead'ın felsefesinde Tanrı'nın “Asli Tabiatı” ve ikinci olarak "Oluşan Tabiatı” şeklinde görülebilir. Bu düşünceden hareketle ilk olarak çalışmamızda genel anlamda bilinen Tanrı tasavvurları ele alınmış ve panteizm ile pan-enteizm tasavvurları felsefe tarihi içerisinde incelenmiştir. Sonrasında sırayla Spinoza ve Whitehead'ın felsefi sistemleri üzerinden iki filozofun Tanrı ve evren ilişkilerine dair görüşleri açıklanmış ve tartışılmıştır. En sonunda Spinoza'nın felsefesinde Tanrı ve evren üzerine yaptığı ayırım nedeniyle onun da Whitehead gibi pan-enteist bir filozof olabileceği bu çalışmada kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baruch Spinoza, Alfred North Whitehead, Panteizm, Pan-enteizm, Tanrı ve Evren İlişkisi, İçkinlik ve Aşkılık.

ABSTRACT

THE RELATION OF GOD AND UNIVERSE ACCORDING TO SPINOZA AND ALFRED NORTH WHITEHEAD

Gökhan YILDIRIM

Çanakkale Onsekiz Mart University

Graduate School of Education

Master's Thesis in Philosophy

Advisor: Assoc. Dr. Fatih Özgökman

23/08/2023

It is understood that from the past to the present, God and his relationship with the universe have been handled by many different philosophers. It is known that one of the philosophers who thought and produced works on this subject was Baruch Spinoza. When the views on his understanding of God are examined, it is revealed that there are mostly discussions about whether Spinoza is a pantheist or a pan-entheist. From our point of view, the classification of *Natura Naturans* and *Natura Naturata* that Spinoza made in his philosophy shows that he may be a pan-entheist philosopher. Because, with this classification, it can be understood that Spinoza distinguishes between God and possible beings, therefore it can be reached that he does not see God and the universe as one and identical. So much so that a similar classification can be seen in the philosophy of the pan-entheist philosopher Alfred North Whitehead as God's "Primordial Nature" and secondly "Consequent Nature". The conceptions of God are discussed and pantheism and pan-entheism conceptions are examined in the history of philosophy. Afterwards, the views of the two philosophers on God and the universe relations are explained and discussed through the philosophical systems of Spinoza and Whitehead. Therefore, it is accepted in this study that he may be a pan-entheist philosopher like Whitehead.

Keywords: Baruch Spinoza, Alfred North Whitehead, Pantheism, Panentheism, Relationship between God and the Universe, Immanence and Transcendence.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
JÜRİ ONAY SAYFASI	i
ETİK BEYAN.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	viii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. 1. Panteizm ve Pan-enteizmin Kavramsal Analizleri ve Felsefe Tarihindeki Konumlar	2
1. 1. 1. Panteizm.....	2
1. 1. 2. Pan-enteizm.....	6
1. 1. 3. Panteizm ile Pan-enteizmin Bir Karşılaştırması.....	9

İKİNCİ BÖLÜM

SPİNOZA'Da TANRI ve EVREN İLİŞKİSİ

2. 1. Spinoza'nın Yöntemi.....	11
2. 2. Spinoza'da Varlık.....	13
2. 3. Spinoza'nın Kavramları.....	14
2. 3. 1. Töz/Cevher.....	14
2. 3. 2. Sıfat.....	16
2. 3. 3. Tarz/Tavır/Mod.....	17
2. 4. Spinoza'da Tanrı'nın Varlığının Kanıtlanması (Ontolojik, Kozmolojik Kanıt)....	18
2. 5. Tanrı'nın Nedenselliği.....	24
2. 6. Spinoza Felsefesinde Tanrı-Evren İlişkisi üzerine Bir Tartışma.....	25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFRED NORTH WHITEHEAD'DA TANRI VE EVREN İLİŞKİSİ 38

3. 1. Whitehead'ın Organizma Felsefesi.....	38
3. 2. Whitehead'ın Metafiziği.....	40
3. 3. Whitehead Felsefesinin Bazı Kavramları.....	41
3. 3. 1. Bil-fiil Şeyler.....	41
3. 3. 2. Ezeli Objeler.....	42
3. 3. 3. Kavrayış.....	43
3. 3. 4. Somutlaşma Süreci.....	43
3. 3. 5. Topluluk.....	44
3. 3. 6. Olay.....	44
3. 4. Whitehead'da Tanrı-Evren İlişkisi.....	45
3. 5. Whitehead Felsefesinin Bir Değerlendirmesi.....	48

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SPİNOZA ve WHITEHEAD FELSEFELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI 51

4. 1. Spinoza ve Whitehead Felsefelerinin Bilgi ve Yöntem Yaklaşımları.....	51
4. 2. Spinoza ve Whitehead Felsefelerinde Tanrı-Evren İlişkisi.....	52

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ 54

Sonuç.....	54
------------	----

KAYNAKÇA.....	58
---------------	----

SİMGELER VE KISALTMALAR

s.	Sayfa No
çev.	Çeviren
trans.	Çeviren
ed.	Düzenleyen
y. y.	Yüzyıl
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
say.	Sayı
yay.	Yayınevi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İlk çağlardan günümüze gelinceye kadar insan için en önemli soruların Tanrı ile evren arasındaki ilişkiye dair olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki pek çok filozof ve bilim insanının bu soruları cevaplandırmak için uğraştığı ve çeşitli cevaplar verdiği bilinen bir gerçektir. Bu sorulardan bazıları ise şunlardır: Evrenin bir yaratıcısı (Tanrı) var mıdır? Tanrı ile evrenin ilişkisi sistemli bir şekilde açıklanabilir mi? veya evrenin bir başlangıcı aslında yok mudur? Bütün bu soruların cevaplarının farklı din, kültür ve felsefi düşünce sistemlerinin de ana merkezini oluşturduğu bilinmektedir.

Bu soruların cevaplarını tutkulu bir şekilde arayan filozoflardan biri de Baruch Spinoza'dır. Onun felsefesinin doğru bir şekilde anlaşılması sağlanarak, yukarıda yer alan soruların cevaplarına kapı açılabileceği düşüncesindeyiz. Spinoza'nın Tanrı tasavvuruna dair görüşleri değerlendirdiğimizde ise genellikle onun panteist bir filozof olarak kabul edildiği ortaya çıkar. Ancak Spinoza'nın felsefesinin temelini oluşturan “Doğuran Doğa” ve “Doğmuş Doğa” kavramları nedeniyle bu kabulün hatalı olduğu düşünülebilir. Çünkü kısaca ifade etmek gerekirse; onun için Doğuran Doğa kavramı, varlığının nedeni yalnızca kendisine ait olan (zorunlu varlık) Tanrı'yı ifade ederken, diğer kavram olan Doğmuş Doğa kavramı ise mevcudiyetinin nedeni kendisinden kaynaklanmayan yani Tanrı sayesinde mevcut olan mümkün varlıkları işaret etmektedir. Bu düşünce sisteminin bir benzerini panteist filozof Alfred North Whitehead'ın felsefesinde de görmekteyiz. Ona göre Tanrı'nın bir “Asli Tabiatı” (mutlak/değişmeyen) ve bir de ikinci olarak da “Oluşan Tabiatı” (değişen) vardır. Buna göre Spinoza'nın Tanrı ile evreni özdeş görmediği yani ikisi arasında ontolojik bir ayırım yaparak, Tanrı'nın içkinliği kadar aşkınlığını da kabul ettiği söylenebilir. Bu nedenle çalışmamızın amacı, Spinoza'nın ontolojisini Whitehead'ınkiyle karşılaştırarak aradaki benzerlikleri göstermek ve bunun sonucunda Spinoza'nın da Whitehead gibi panteist bir filozof olabileceğini temellendirmektir.

Bu çalışmayı yapmak için ilk aşamada panteizm ve pan-enteizm Tanrı tasavvurlarının kavramsal ve tarihsel açıdan bir incelemesi yapılmıştır.

İkinci aşamada ise Spinoza felsefesi üzerinden bir tartışma yapılarak onun felsefesinin niçin panteizm değil de pan-enteizm olarak görülmesi gerektiğine dair gerekçeler sunulmuştur.

Üçüncü aşamada ise Alfred North Whitehead'ın felsefesi ve onun pan-enteizmi yani süreç felsefesi hakkında bilgi verilerek, onun felsefesi hakkında bir değerlendirme yapılmıştır.

Son aşamada ise çalışmamız boyunca elde edilen bilgi birikimi aracılığıyla Spinoza ile Whitehead'ın ontolojisinin bir karşılaştırması yapılmıştır. Bu karşılaştırmanın neticesinde iki filozof arasında görülen benzerlikler sebebiyle Spinoza'nın da Whitehead gibi aslında pan-enteist bir filozof olabileceği düşüncesine ulaşılmıştır.

1. 1. Panteizm ve Pan-enteizmin Kavramsal Analizleri ve Felsefe Tarihindeki Konumları

1. 1. 1. Panteizm

Geçmişten günümüze kadar üzerine en çok fikir yürütülen konulardan biri Tanrı'nın mevcudiyeti ve O'nun varlığının nasıl bir doğaya sahip olacağı meselesidir. Bu sorulara verilen cevaplar Tanrı'nın sıfatları ve evrenle ilişkisi hakkında farklı düşünceler ortaya çıkarır. Bu ortaya çıkan başlıca Tanrı tasavvurlarının ise şu şekilde sıralanması mümkündür:

1- Tanrı, başlangıcı olmayan ve yalnızca özünü bilen varlıktır. Bu Tanrı tasavvurunu en iyi açıklayan örnek ise Aristoteles'in "ilk hareket ettirici" görüşüdür. Bu görüşte Tanrı, kendisi gibi başlangıcı olmayan maddeye hareket verir. Aynı zamanda evrende olup-bitenlerden de habersizdir. Bu anlayış "deizm" olarak ifade edilebilir (Aydın, 2020: 183).

2- Tanrı, başlangıcı olmayan, bilinçli ve evrene dair bilgisi olan varlıktır. Bu anlayışa örnek olarak "klasik teizm" verilebilir (Aydın, 2020: 183-184).

3- Tanrı, başlangıcı olmayan, şuurlu, evreni bilen ve onu kapsayan varlıktır. Bu anlayış "klasik panteizm" olarak anlaşılabilir (Aydın, 2020: 184).

4- Tanrı, başlangıcı olmayan varlıktır. Bu anlayışta Tanrı'nın başlangıcı yoktur ve mutlaklıdır. Bütün varlıklar O'ndan sudûr etmektedir. Bununla birlikte O, kendisinden sudûr etmiş olan varlıkları bilmez ve onları içinde bulundurmaz. Plotinus'un düşünce sistemi, bu anlayışa uygun düşer (Aydın, 2020: 184).

5- Tanrı, başlangıcı olmayan, bilinçli, bilen, zamanla ilgili bulunan, ancak evreni içinde bulundurmaman/kapsamayan varlıktır. Bu anlayış "zamancı teizm" olarak isimlendirilir. Laelius Socinus ile Jules Lequier'in bu çeşit bir Tanrı anlayışını savundukları bilinmektedir (Aydın, 2020: 184-185).

6- Tanrı, evreni kısmen içinde bulundurur. Sözüünü ettiğimiz bu görüşün ismi "sınırlı panteizm" olarak anılır. Amerikalı filozoflardan William James ile E. S. Brightman, bu Tanrı anlayışını savunurlar. Bu görüş birçok farklı dini kültürde yer alır (Aydın, 2020: 185).

7- Tanrı, zamanın içinde aşama aşama ortaya çıkan varlıktır. Bu anlayışı Samuel Alexander adlı filozof desteklemiştir. Bu görüş açısından varlıkların "meydana geliş biçimleri", beraberinde yeni unsurları da ortaya çıkarır. Bu yeni şey, kendisinin var olmasını olanaklı hale getiren daha önceki şeylerden farklı unsurları da kapsar. Bu nedenle bir şeyin tarihi üzerinden onu tam olarak ifade etmek mümkün değildir (Aydın, 2020: 185).

8- Tanrı, başlangıcı olmayan, bilinçli, evreni bilen ve onu çevreleyen ayrıca değişebilen varlıktır. Bu görüş "pan-enteizm" Tanrı tasavvurunu ortaya çıkarmıştır. Charles Hartshorne, bu Tanrı anlayışının dini kabullere en yakın olan anlayış olduğu fikrindedir (Aydın, 2020: 185-186).

Çalışmamızın amacı itibariyle açıkladığımız Tanrı anlayışlarından bu bölümün devamında yalnızca sırasıyla panteizm ve pan-enteizm Tanrı tasavvurları ele alınacaktır.

Panteizm (Tüm Tanrıçılık), Tanrı-evren ilişkisinde hem dini hem de felsefi unsurları birlikte barındıran anlayışlardan biridir. Panteizmi kavram olarak ilk kez 18. yy. başlarında John Toland dile getirmiştir. Bu anlayışın felsefe tarihinde, teolojide ve dini kültürlerde birçok farklı şekilde yer aldığı söylenebilir (Taylan, 2015: 225).

Bu kavramın kökeni incelendiğinde Yunanca iki kelimedenden meydana geldiği görülür. Kavramın ilk kısmı olan "Pan" kelimesi, tüm/her şey anlamını ifade ederken, diğer kısmı olan "theos" ise Tanrı demektir. Bu bilgiler üzerinden düşündüğümüzde bu tasavvurun "her şey Tanrı'dır" fikrini savunduğu ve dolayısıyla var olan her şeyi Tanrı ile özdeşleştirdiği görülebilir (Bunnin ve Yu, 2004: 501).

Bu bilgilerin dışında panteizm, tekçi bir Tanrı anlayışı olarak karşımıza çıkar. Ancak her tekçi anlayış, panteizm olarak değerlendirilemez. Örneğin, ateist materyalizm de tekçi bir ontolojik yapıyı savunur (Taylan, 2015: 226). Ayrıca panteizm, genel olarak iki farklı biçimde şu şekilde değerlendirilmektedir:

1- Sadece tek gerçeklik vardır, o da Tanrı'dır. Bu nedenle evrenin kendine ait bir gerçekliği ve cevheri yoktur. Buna göre evren bir hayal olarak görülmektedir. Dolayısıyla evrenin Tanrı'nın varlığında bir nevi eritilmesi nedeniyle bu görüş, felsefede alemsizcilik olarak ifade edilir (Taylan, 2015: 226).

2- Sadece evren, tek gerçektir. Dolayısıyla Tanrı, yalnızca mevcut olan mümkün varlıkların toplamından ibarettir. Bu görüşün ayrıca panteist naturalist ve panteist materyalist biçimleri de bulunur. Bu görüş "her şey alemcilik" olarak da adlandırılır. Bu ifadeler yorumlandığında birincisi teist, diğeri ise ateist görüşlere yakındır (Taylan, 2015: 226).

Bununla birlikte düşünce tarihi boyunca panteist görüşler her dini kültürde görülür. Bu nedenle tüm varlığın yalnızca tek bir kaynağa veya ilkeye dayandırılması görüşü, yeni değildir. Öyle ki bu görüşe Yunan felsefesinin ilk dönemlerinde bile rastlanılır. Örneğin, Thales, Anaximanes ve Ksenophanes, varlığı yalnızca tek bir ilke üzerinden açıklamaya çalışırlar. Ayrıca bu görüşü saf ve mantıksal olarak tutarlı bir biçimde bulmak pek mümkün değildir. Dolayısıyla bu filozofların panteist olarak kabul edilmesi uygun bir yaklaşım olmayabilir (Aydın, 2020: 192). Bu noktada eski Yunan'da Herakleitos'un her şeyin ateş ve ateşin de Tanrı olduğunu söylemesinden dolayı panteist olduğu düşünülebilir (Cevizci, 2021: 49).

Panteizm görüşünün, çeşitli dönemlerdeki algılanışına baktığımızda ise İskenderiye ekolünün panteizmi sudûru temel almakta ve Yeni Platonculuk'un kurucusu Plotinus'a kadar

uzanmaktadır. Plotinus'a göre bütün mümkün varlıklar sudûr vasıtasıyla "Bir" olarak adlandırılan varlıktan hiyerarşik bir şekilde taşar. Bu anlayışta tüm varlıklar, farklı değil aynı varlığı oluştururlar. Bu nedenle bu görüş bir açıdan Tanrı'yı kavranması mümkün olmayan bir varlık olarak benimseyerek teizme kapı aralamaktayken, diğer taraftan da tüm şeylerin Tanrı'dan ortaya çıktığını kabul ederek, panteizmi ifade eder. Buna göre Tanrı, bütün mümkün varlıkları yoktan yaratarak değil de tıpkı ateşin ısı ve ışık yayması gibi sudûr vasıtasıyla kendisinden ortaya çıkarır. Bu bilgiler üzerinden değerlendirildiğinde Tanrı'nın tek gerçeklik olduğu evrenin ise O'ndan sudûr etmiş bir görünüş olduğu kabul edilmektedir (Taylan, 2015: 227).

Sonraki dönemlerde ise, "Tanrı her şeydir ve her şey Tanrı'dır." düşüncesi üzerinden Tanrı ile evrenin bir ve özdeş olduğunu ileri süren Johannes Scottus Erigena ve "İki sonsuz mümkün değildir." fikrini savunan Giordano Bruno, panteist filozoflar olarak görülmektedirler. Bu filozoflar dışında Batı düşüncesinde panteizm görüşüyle özdeşleştirilen bir diğer filozof ise Spinoza'dır (Taylan, 2015: 227).

İslam dünyası açısından ise bu düşüncenin en önemli temsilcisi İbnu'l Arabi olarak görülebilir. Öyle ki birçok düşünürre göre "panteist sûfî" olarak adlandırılan İbnu'l Arabi, Müslüman düşünürler içerisinde panteizm görüşünü en sistemli açıklayan filozof olarak kabul edilmektedir (Aydın, 2020: 197). Panteizmin türlerini ise şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1- Doğacı (Tabiatçı) Panteizm: Yalnızca tek gerçek doğadır. Tanrı da doğanın içerisinde. Bu görüşü benimseyen düşünürler ise Denis Diderot ve Baron d' Holbach'tır (Kurtbay, 2012: 22).

2- İdealist Panteizm: Bu görüşü genel olarak Alman düşünürler desteklemiştir. Onlara göre tek gerçeklik ruhtur. Tanrı da bu ruhun özündedir. Bu düşünceye sahip olanlar ise Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Johann Gottlieb Fichte ve Leon Brunschvicg'tir (Kurtbay, 2012: 22).

3- Teolojik panteizm: Teoloji ve felsefe alanlarının üzerinde yoğunlaştığı temel panteizm türüdür. Evrendeki tek gerçeklik Tanrı'dır. Diğer tüm şeyler Tanrı'nın varlığından ortaya çıkmıştır (Kurtbay, 2012: 22).

Panteizme, birbirinden farklı ciddi bazı eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler ise şu şekilde sıralanabilir:

1- Panteizm, evrenin mevcudiyetine dair rasyonel bir tutum geliştiremez. Çünkü Tanrı ile evren özdeş olarak düşünülemez. Bunun nedeni, evrenin zamanda sonradan var olmasıdır. Öyle ki günümüzde bilim insanlarının önemli çoğunluğu uzay ve zamanın bir başlangıcı olduğunu düşünür. Ancak Tanrı'nın bir başlangıcı olduğu kabul edilemez (Yasa, 2016: 94-95).

2- Panteizm, evren kendiliğinden var olabilir mi? sorusunu cevaplandıramaz. Çünkü eğer evren Tanrı ise ve evrenin kendiliğinden var olamayacağı gösterilirse evrenin nedeni olan bir şey Tanrı'nın da nedeni olacaktır. Ancak Tanrı'nın bir nedeni olması kabul edilemez. O halde evrenin Tanrı olması mümkün görülemez (Yasa, 2016: 95).

3- Panteizm, evrende bulunan varlıkların kişiselliklerini kabul etmez. Öyle ki bu varlıkların kişiselliğe sahip olduğu düşünüldüğünde, evrenin mevcudiyet sebebi olan Tanrı'nın da kişisel olması gerekir (Yasa, 2016: 95).

1. 1. 2. Pan-enteizm

Panteizm görüşü "her şey Tanrı'dır." fikrini benimsemekteyken, pan-enteizm ise "her şey Tanrı'da vardır." görüşünü savunur. Bununla birlikte pan-enteizm, Tanrı ve evreni özdeş olarak kabul etmez. Pan-enteizme göre deizm ve bazı teistik görüşlerin aşkınlık anlayışı ile panteizmin içkinlik fikri bir çeşit indirgemeciliktir. Bunun nedeni bir taraf tüm şeyleri aşkınlığa diğer taraf ise içkinliğe indirgeyerek Tanrı-evren ilişkisine dair sorunları aşmaya çalışır. Ancak pan-enteizm, bu Tanrı tasavvurlarının tutarlı çözüm önerileri sunamadıklarını ve dolayısıyla tüm bu çabalarının aslında yetersiz olduğunu savunur (Aydın, 2020: 205).

Pan-enteizm görüşünün tarihsel geçmişi incelendiğinde ise bu kavramı ilk kez 19. asırda Karl Krause isminde Alman bir düşünürün kullandığı bilinir. Günümüzde bu kavramın Batı ilahiyatında büyük ölçekte bir kullanım sahası olduğu da anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, süreç felsefesini benimseyen düşünürlerin uluhiyet görüşleri incelendiğinde onların "çift kutuplu teizm" veya "diyalektik teizm" gibi ifadeler kullandıkları da bilinmektedir. Söz konusu bu ifadeler, pan-enteizm teriminin yerine tercih edilir. Çünkü pan-enteizm terimi ile panteizm terimi yazılışları bakımından benzeşmekte ve bundan dolayı yanlış anlaşılmaya yol açabilmektedir (Aydın, 2020: 205).

Pan-enteizm incelendiğinde onun aşkınlık ve içkinlik anlayışlarını sentezlediği görülebilir. Öyle ki bu anlayışa göre Tanrı, evrenin her anında bulunur. Bu nedenle Tanrı, evrene içkindir dolayısıyla onunla ilişki içerisinde. Ayrıca bu anlayış evrenin mevcudiyet sebebinin Tanrı'dan kaynaklandığını ifade ederek evrenin, Tanrı olmadığını kabul etmekte ve "her şey Tanrı'da vardır." demektedir. Dolayısıyla Tanrı, evrenden ayrıca aşkın olarak benimsenir (Yasa, 2016: 97).

Bu anlayış şu şekilde özetlenebilir:

1- Tanrı, evrenin ardındaki sebeptir (Yasa, 2016: 97).

2- Tanrı, bir açıdan evrende içkin bir haldeyken bir diğer açıdan ise evrenden aşkın durumdadır (Yasa, 2016: 97).

3- "Her şey Tanrı'da vardır." ifadesi benimsendiğinden evren, Tanrı'dan daha az yetkindir (Yasa, 2016: 97).

Pan-enteizm kavramının ortaya çıkışını doğru bir şekilde değerlendirebilmek için ise ilk olarak felsefe tarihinde yer alan varlık hakkındaki görüşleri bilmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında töz görüşü ile değişim ve oluşu benimseyen fikirlerin felsefe tarihinin temelinde yer aldığı kabul edilir. Ayrıca bu görüşlerin yanında iki görüşün özelliklerini içeren yaklaşımların olduğu bilinir. Bununla birlikte bu görüşlerin felsefede "birlik" ve "çokluk" kavramlarının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı da anlaşılmaktadır. Öyle ki düşünürler tüm varlıkların kaynağı üzerine fikir yürütürken, değişen şeylerin nedeninin değişmeyen

mutlak bir varlık olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Bu duruma rağmen değişim barındırmayandan değişenin nasıl meydana geldiği sorusu cevapsız kalmakta dolayısıyla kanaatimizce mesele tam anlamıyla çözüme kavuşmamaktadır. Bu noktada felsefe tarihinde yalnızca bu soruya cevap verebilmek için çeşitli felsefi sistemlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Taylan, 2015: 235). Bu sistemler ise temel olarak şu şekilde örneklenebilir:

- 1- Platon'un İdealar'ı (Taylan, 2015: 235).
- 2- Aristo'nun İlk Hareket Ettirici'si (Taylan, 2015: 235).
- 3- Plotinos'un Bir'i (Taylan, 2015: 235).
- 4- Farabi'nin İlk Neden-i (Taylan, 2015: 235).
- 5- Leibniz'in Monad'ı (Taylan, 2015: 235).
- 6- Spinoza'nın Töz'ü (Taylan, 2015: 235).

Bu ifade ettiğimiz metafizik sistemlerin özünde ise felsefe tarihinin ilk zamanlarında yer alan Herakleitos ile Parmenides'in olduğu anlaşılır. Herakleitos, değişmeyi varlığın esası kabul ederken, Parmenides'in ise mutlaklığı/sürekliği kabul ettiği bilinir. Bu iki anlayışı birleştiren esas filozofların ise süreç düşüncesini benimseyen Henri Bergson ile Alfred North Whitehead olduğu kabul görür. Onların bu felsefi düşünce sistemleri pan-enteizm olarak benimsenmekle birlikte süreç teizmi veya çift kutuplu uluhiyet anlayışı olarak da ifade edilir (Taylan, 2015: 237).

Whitehead'ın felsefi sistemi ele alındığında ise onun süreç fikri üzerinden çift kutuplu bir Tanrı anlayışı benimsediği görülür. Whitehead için Tanrı'nın mutlak olan bir yönü varken ayrıca bir de değişen/oluşan bir yönü bulunmaktadır. O, ifade ettiğimiz yönlerden ilkini Tanrı'nın Asli Tabiatı olarak kabul ederken bir diğer yönünü ise Oluşan Tabiat şeklinde isimlendirir. Tanrı, asli tabiatıyla evrendeki düzenin sağlayıcısı ve koruyucusudur. Ancak Tanrı'nın bu yönü üzerinden bir şeylerin nasıl olduğu ve olacağı gibi sorular cevaplandırılabilir. Öyle ki Whitehead, bu durumu felsefesinde Tanrı'nın somutlaşma süreci ilkesi üzerinden açıklar. Ayrıca ona göre Tanrı, bir de Nihai sınırlama ilkesidir. Çünkü varlıkların mevcut hale gelmesi ancak Tanrı'nın imkânlar alanına sınırlamalar getirmesiyle mümkündür (Aydın, 2020: 208-209).

Whitehead'ın görüşlerinin ardından giden Charles Hartshorne ise Tanrı'nın "soyut" ve "somut" iki yönü olduğunu kabul eder. Tanrı, soyut yönü açısından bakıldığında mutlak dolayısıyla değişmezdir. Diğer yönü olan somutluğuyla Tanrı da etkilenmekte ve değişebilmektedir. Bu iki yönü üzerinden değerlendirildiğinde ise Tanrı, hiçbir varlığın O'nunla kıyaslanmayacağı ölçüde yetkindir. Bununla birlikte Hartshorne'un sözünü ettiği yetkinlik, teizmin desteklediği türden bir yetkinlik de değildir. Çünkü teizmin yetkinliği bir değişim barındırmazken, Hartshorne'un yetkinlik anlayışında Tanrı'ya özgü biçimde yetkinlik içerisinde olan bir değişim söz konusudur (Aydın, 2020: 210).

İslam dünyası açısından bu görüş incelendiğinde ise Hartshorne, Muhammed İkbal'in dini düşüncesinin pan-enteizm olduğunu savunur. Gerçekten de İkbal'in görüşleri değerlendirildiğinde onun Hartshorne'dan daha önce pan-enteist görüşleri ileri sürdüğü kabul edilebilir. Çünkü İkbal, evreni değişen bir organizma olarak kabul etmiştir. Ayrıca ona göre her varlıkta kendini belli bir düzeyde belirleme kabiliyeti de bulunur. Öyle ki İkbal'in evreni, Tanrı'nın etkileri olarak görmesi bu durumu en iyi şekilde açıklar (Aydın, 2020: 211).

Pan-enteizme yapılabilecek iki önemli eleştiriden ise şu şekilde bahsedilebilir:

1- Tanrı'nın hem aşkın hem içkin iki yönünün bulunması mümkün müdür? Bu soru üzerine değerlendirme yapıldığında rasyonel olarak çelişkili bir durum ortaya çıkar (Yasa, 2016: 97).

2- Bu anlayış incelendiğinde onun diğer Tanrı tasavvurları olan teizm, deizm ve panteizmin sentezi olduğu görülür. Dolayısıyla pan-enteizm içermiş bulunduğu bu Tanrı tasavvurlarının eksik yönlerini de kendisinde barındırır (Yasa, 2016: 97).

1. 1. 3. Panteizm ile Pan-enteizmin Bir Karşılaştırması

Çalışmamızda verdiğimiz bilgiler üzerinden panteizm ile pan-enteizm anlayışlarının bir karşılaştırılması ise şu şekilde yapılabilir:

Bu iki Tanrı anlayışının en temel farkları Tanrı-evren ilişkisinde görülür. Panteizm, "her şey Tanrı'dır." diyerek, Tanrı ile evrenin bir ve özdeş olduğunu savunurken, pan-enteizm

ise "her şey Tanrı'da vardır." diyerek Tanrı ile evren arasında bir farklılık gözetmektedir. Karşılaştırmayı bu açıdan ele aldığımızda panteizmin yalnızca içkin bir Tanrı'yı kabul ettiği anlaşılırken, pan-enteizmin ise Tanrı'nın içkinliği yanı sıra ayrıca aşkın bir yönü olduğu fikrini desteklediği kabul edilebilir.

Bununla birlikte panteizmin Tanrı'yı evren ile özdeş olarak kabul etmesi nedeniyle Tanrı'nın yalnızca tek bir sıfatı (yer kaplama/madde) olduğunu savunmak mümkün görünmekteyken, aynı durumu pan-enteizm açısından değerlendirdiğimizde ise Tanrı'nın evrenden ayrıca aşkın bir yönü olduğu dolayısıyla O'nun sonsuz sıfatlara sahip bir varlık olarak benimsenebileceği ortaya çıkar. Bu karşılaştırma üzerinden iki Tanrı anlayışı ise şu şekilde özetlenebilir:

Panteizmin Temel Özellikleri

- 1- Panteizmde Tanrı ile Doğa (evren) özdeş görülmektedir.
- 2- Tanrı, yalnızca içkindir.

Pan-enteizmin Temel Özellikleri

- 1- Pan-enteizmde Tanrı ile Doğa (evren) özdeş değildir.
- 2- Tanrı, içkin olduğu kadar aşkındır.

İKİNCİ BÖLÜM

SPİNOZA'da TANRI ve EVREN İLİŞKİSİ

2. 1. Spinoza'nın Yöntemi

Tanrı ve O'nun evrenle olan ilişkisi farklı dönemlerde bulunan, filozoflar ve onların düşünce sistemleri vasıtasıyla ele alınabilir. Bu önemli konu üzerine düşünüp, eserler verenlerden biri de 17. yüzyılda yaşamış Yahudi asıllı İspanyol filozof Spinoza olarak kabul edilmektedir. Spinoza'nın hayatı ve eserleri incelendiğinde bu konuya olan tutkusu açık bir biçimde görülür.

Hatta onu, rasyonel bir şekilde, Tanrı ve evren ilişkisini açıklamak için vermiş olduğu bu tutkulu hakikat mücadelesi nedeniyle ünlü Alman şair Goethe, "en üst seviye Tanrıcı düşünür" olarak adlandırırken, bir diğer Alman şair Novalis ise ondan "Tanrı sarhoşu adam" şeklinde bahsetmiştir (Nadler, 2006: 53).

Spinoza'nın zihnini tümüyle meşgul eden bu soruya nasıl bir cevap verdiğini anlayabilmek için öncelikle onun bilgi üzerine olan yaklaşımını ve bilgiye ulaşmak için hangi yöntemleri kullandığını bilmek gerekir.

Stuart Hampshire, Spinoza için hakiki bilginin örnek bir matematik önermeden başka bir şey olmadığını ifade eder. Bu durum onun yaşadığı dönemde var olan rasyonalist filozofların dünyaya dair kesin bilgilere ulaşmak için matematiksel akıl yürütme yöntemini kullanmasıyla da paralellik gösterir (Hampshire, 1956: 15).

Spinoza ise yöntemine karar vermeden önce insan aklının işleyiş biçimini anlamak istemiştir. Bu incelemenin neticesinde, insanların zihinlerinin bir karmaşa içinde olduğunu dolayısıyla insanların doğru bir şekilde düşünemediğini fark etmiştir. Ona göre bu durumun sebebi insanların her daim önem verdiği zenginliklere kavuşma arzusu, ün ve duyuşal zevklerdir. Bütün bu unsurlar insanın aklını bulandırarak, onun doğru düşünmesini engellemektedir (Spinoza, 2000: 4).

Bu çıkarımından hareketle Spinoza, öncelikle insan zihninin bu engellerden arınması gerektiğine karar vermiştir. Artık Spinoza'nın tüm amacı bilimsel bilgileri tek bir bakış açısı altında birleştirmektir. Çünkü Spinoza, insanın ancak bu yolla en yüksek insan mükemmelliğine ulaşılabileceğini kabul eder (Spinoza, 2000: 8-9).

Steven Nadler'e göre, o felsefi fikirlerini en iyi şekilde nasıl açıklayabileceği üzerine oldukça fazla düşünmüştür. Bunun sonucunda yazılarında farklı biçimler denemiştir. Bu biçimler Spinoza'nın eserlerinde; doğrudan açıklama, diyalog ve otobiyografik yöntem olarak görülebilir (Nadler, 2006: 36).

Bir süre sonra ise Spinoza kullandığı bu yöntemlerin felsefi görüşlerini açıklarken yetersiz olduğu sonucuna varmıştır. Yeni bir yöntem arayışında olan Spinoza, en sonunda doğadan daha iyi bir yol gösterici olmadığı konusunda karar kılmıştır. Bunun nedeni insan, doğaya baktığında onun işleyişine zıt düşen bir şey olmadığını fark etmektedir. Dahası her şey doğanın kanunlarına göre olmaktadır. Tüm bu kanunlar bir bütünlük içinde aynı bir zincir gibi birbirlerini etkilemekte ve sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Spinoza, 2000: 19).

Doğanın bu matematiksel işleyişinden etkilenen Spinoza, Nadler'e göre Henry Oldenberg'a yazdığı 1661 tarihli mektupta töz ve Tanrı hakkındaki en basit/temel gerçekleri belirleme arzusunu dile getirmekteyken, aynı zamanda bunları kanıtlamak içinde geometrik yöntemden daha açık ve kısa bir yol düşünemediğinde ısrar etmektedir (Nadler, 2006: 36).

Harry Austryn Wolfson'a göre Spinoza, bu düşüncesinin sonucunda, yöntemi konusunda Euclides'in *Elemanlar* adlı eserinden yararlanmaya karar vermiştir. Çünkü Euclides, bu eserinde yöntemini çeşitli kısımlara ayırarak temelde tanımlar, postulatlar ve aksiyomlar üzerinden bir önermenin kanıtlanabilir olup olmadığını takip edilebilmesini sağlamış ve bu sayede kullandığı yöntem aracılığıyla kesin sonuçlara ulaşacağı fikrine varmıştır. Spinoza da Euclides'in bu geometrik yöntemini esas alıp, felsefesinde kullanarak kesin bilgiye ulaşacağını düşünmüştür (Wolfson, 1934: 40).

Nadler, Spinoza'nın felsefi görüşlerinde açıklarken tercih ettiği geometrik yöntemin tesadüf veya bir rastlantı olmadığını aksine bu durumun onun yaşamış olduğu 17. yüzyılda matematiğin kesin bilgi olarak görülmesinin bir sonucu olduğunu ifade eder. Çünkü

matematikte, önermeler ve tezler açıkça formüle edilir, yöntemler uygun olarak kullanıldığında şüpheye yol açmayacak şekilde güvenlidir (Nadler, 2006: 37).

Bununla birlikte Spinoza'nın yöntemi konusunda yararlandığı en önemli kişinin Fransız filozof Rene Descartes olduğu da kabul edilebilir. Öyle ki Spinoza, onun belli başlı konulara ve problemlere yaklaşımından yöntem ve kullandığı terminoloji tarzından etkilenmiş ve eserlerinde oldukça yararlanmıştı (Cevizci, 1999: 801-802).

2. 2. Spinoza'da Varlık

Felsefe tarihi ele alındığında varlık hakkında birçok farklı bakış açısı olduğu kabul edilebilir. Bu bakış açılarını sınıflandırdığımızda filozofların önemli kısmının, varlığı bağımsız (mutlak) veya bağımlı varlık olarak iki şekilde ifade ettiği söylenebilir. Bununla birlikte bu ayrıma katılmayıp, en baştan varlığın mevcudiyetini kabul etmeyen filozofların olduğu da bilinmektedir.

Spinoza'nın varlık konusundaki görüşlerini ele aldığımızda ise o, varlığın kesin bir şekilde kavrandığında, zorunlu bir şekilde mevcut olduğunu veya olma ihtimalini düşünebileceğimiz şeylerin tümü olarak benimsemektedir (Spinoza, 1961: 11).

Alan Donagan ise Spinoza'nın varlık konusuyla ilgili öz ve varoluş kavramlarını kullandığını ifade eder. Bununla birlikte onun sıklıkla Latince bir Aristotelesçi kavram olarak "essentia" yani bizim öz olarak ifade edebileceğimiz kavramı kullandığını ekler. O, bu kullanım şekliyle Spinoza'nın öz kavramıyla Tanrı'yı ifade ettiğini varoluş kavramıyla ise Tanrı'dan üretilen şeyleri açıkladığını kabul eder (Donagan ve Yovel, 1991: 9).

Wolfson ise Spinoza'nın ifadelerinden Tanrı'nın varlığının herhangi bir sebebe bağlı olmadığını dolayısıyla mutlak varlık olarak ifade edilen Tanrı ve özün tamamen özdeş olduğu çıkarımını yapar. Öyle ki Wolfson, bu görüşünü Spinoza'nın *Etika* kitabında Tanrı'yı tıpkı Orta Çağ'da ifade edilen "causa sui" yani zorunlu varoluş olarak kabul etmesine dayandırdığını söyler (Wolfson, 1934: 127).

Musa Kazım Arıcan da Spinoza'nın varlığı iki farklı kısımda ele aldığını onun metafiziği üzerinden yorumlar. Ona göre Spinoza için varlığın ilk kısmı Doğuran kısmıyken ikinci kısmıysa Doğmuştur. Öyle ki doğuran kısım, aktif tabiat olarak da açıklanabilen, var olmak için kendisinden başka hiçbir nedene ihtiyacı olmayan Tanrı'yı işaret eder. Diğer kısım ise Spinoza'nın pasif tabiat şeklinde de isimlendirdiği, kendi başına var olamayan yalnızca Tanrı'nın sıfatlarının zorunluluğu olarak O'nunla birlikte mevcut olabilen tüm varlıklardır (Arıcan, 2004: 89).

Metin Yasa ise Spinoza'nın varlığı iki temel kısımda ele almakla yetinmediğini, geleneksel töz-ilinek ayırımına ek olarak tavır/tarz/mod kavramına yer verdiğini ifade eder. Dahası ona göre Spinoza, sıfatlar/nitelikler üzerinden açıkladığı modları, sonsuz ve sonlu olarak da ikiye ayırır. Sonsuz modlar, Tanrı'nın doğasından doğrudan tezahür eden yakın nedenken, sonlu modlar ise uzak neden olarak açıklanmaktadır. Ancak yine de her iki mod biçimi Tanrı'yla dolayısıyla Tanrı'da tasarımlanır (Yasa, 2014: 57-58).

2. 3. Spinoza'nın Kavramları

2. 3. 1. Töz/Cevher

Spinoza'nın felsefesi yorumlandığında onun felsefesinin esas kilit noktasının Aristoteles'in töz teorisine kadar uzandığı görülür. Aristoteles, felsefesini oluştururken öncelikle "Ne var?" sorusuna cevap aramıştır. Bu arayışının sonunda çok sayıda ve birbirinden farklı türde olan bireysel tözler olduğunu kabul etmiş. Sonrasındaysa toprak, su, hava ve ateş gibi tözden bağımsız olarak var olan maddi şeylere ulaşmıştır. Nihayetinde bağımlı varlıklar veya arazlar ile felsefesini tamamlamıştır. Aynı soruya Spinoza ise aslında şu yanıtı verir: "Bağımsız var olan yalnızca tözdür.". Spinoza'ya göre tek töz olmasına rağmen bireysel olarak töze bağlı olan şeylerde vardır. Spinoza, bu şeylerin varlığını Aristoteles'in arazlarından ayırmak için onları mod olarak adlandırır (Donagan ve Yovel, 1991: 1).

Spinoza'nın töz teorisini oluşturmasında önemli katkısı olduğu kabul edilen bir diğer filozof ise on yedinci asrın önemli ismi Descartes'tır. Onun sistemi *Felsefenin İlkeleri* adlı eserinde üç töz üzerinden açıklanır. Bu tözlerden ilki "var olmak için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymayan varlık" olarak Tanrı'yı ifade ederken, diğer iki töz olarak kabul

edilen zihin ve beden ise Tanrı tarafından yaratılmış tözler olduğu benimsenmiştir (Descartes, 1982: 22-23).

Spinoza ise "*Etika*" adlı eserinin ilk bölümünde töz kavramını açıklamadan önce tanım 1'de "özü varlığından ayrı düşünülemez olan varlığı, ancak kendi kendisinin nedeni olarak" (causa sui) açıklayabileceğimizi ifade eder. Sonrasında Spinoza, bu verdiği bilgiyi temellendirerek, tanım 3'te "varlığı için kendisinden başka hiçbir şeye ihtiyacı olmayan yani yalnızca kendisiyle tasarlanan şey tözdür." ifadesini kullanır (Spinoza, 2018: 3).

Bu ifadelerden görüleceği üzere Spinoza, tözü bir ve tek olarak düşünürken Descartes ise tözü üç unsur üzerinden ele alarak yaratılmamış ve yaratılmış ayrımı yapmıştır. Diğer bir fark ise Spinoza'nın töz kavramına ek olarak "töz kendisiyle tasarlanabilir." ifadesini getirmesidir.

Bununla birlikte felsefe tarihi incelendiğinde Spinoza'nın töz kavramıyla ilgili birçok farklı konunun tartışıldığı görülür. Bu konuların başında Spinoza'nın töz kavramıyla neyi ifade ettiği ve tözün teklik veya çokluk yönünden nasıl anlaşılması gerektiği gelmektedir.

Ben Stahlberg'e göre Spinoza'nın tözü dolayısıyla Tanrı'yı ifade etmek için kullandığı en net ifade onun *Etika* kitabında yer alır. Ona göre Spinoza, bu kitabın 1. ve 3. tanımlarında ilk olarak tözün, nedensellik ve sıfat olarak anlaşılması gerektiğini belirtir (Stahlberg, 2015: 16).

Stahlberg'e göre Spinoza'nın töz hakkındaki bu düşünceleri tözün tekliğini ifade eder. Çünkü Spinoza, töz ve Tanrı'yı aynı varlık olarak ele alarak tözün zorunlu ve bölünemez olduğunu kabul etmiştir. İşte bu noktadan yola çıkan Stahlberg, Spinoza için çoklu töz fikrinin uygun düşmediğini savunur. Öyle ki bu durumun sebebi ona göre kendi kendisinin nedeni olabilecek şeyin sadece tek olmasının mantıksal zorunluluğundan kaynaklanır (Stahlberg, 2015: 20).

Wolfson'a göre tözün sayısı konusunda yanlış anlaşılacak bir durum yoktur. Çünkü, Spinoza, felsefesini açıklarken zaten en başta töz ile diğer mümkün şeyler arasında bir ayrım

yapmıştır. Dolayısıyla Spinoza için tek bir töz vardır. Spinoza, bu tözü zorunlu varlık kabul ettiği Tanrı olarak adlandırmakta ve bu evrende gördüğümüz diğer şeyleri töz olarak kabul etmemektedir (Wolfson, 1934: 71).

Wolfson, ayrıca töz tanımının Orta Çağ'daki kullanım şekliyle Spinoza'nın bu tanımı hangi anlamda kullandığına dair basitçe bir karşılaştırma yapar. Ona göre Spinoza, Orta Çağ'daki kullanımdan farklı olarak “töz için kendinde olan yani bir özünde bulunmayan” tanımına ilaveten “töz yalnızca kendisi aracılığıyla kavranır.” ifadesini de getirmiştir (Wolfson, 1934: 64).

Nadler ise Spinoza'nın töz ile Tanrı kavramını birbirlerinin yerlerine kullandığını belirtir. Bu nedenle tözün varlığının ontolojik kanıtında töz yerine Tanrı'yı getirerek, Tanrı'nın zorunlu olduğunu çünkü Tanrı'nın var olmadığını düşünmenin imkânsız olduğu çıkarımını yapar. Bunun nedeni Tanrı'nın var olmadığını düşünmek, Tanrı'nın özünün varoluşu içermediğini söylemektir. Dolayısıyla bu çıkarımının neticesinde Nadler, Spinoza'nın Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini ortaya koymaktadır (Nadler, 2006: 71).

2. 3. 2. Sıfat

Spinoza'nın felsefesinde karşımıza en çok çıkan kavramlardan bir diğeri dilimizde "sıfat", "yüklem" veya "niteleyen" olarak kullandığımız kavramdır (Balanuye, 2021: 77). Spinoza, *Etika*'nın 1. bölümünün 4. tanımında sıfat için, “tözde onun özünü oluşturmak üzere algıladığımız şey der.” (Spinoza, 2018: 3).

Ayrıca, Spinoza, 1663 yılında yazmış olduğu mektupta aslında sıfat ile felsefesinin esasını belirleyen töz kavramından da aynı şeyi anladığını bir örnekle açıklar. Buna göre bu kavramların arasındaki ilişki aynı "İsrail" ve "Yakup" dendiği zaman aynı İncil kişiliğinin akıllara gelmesi gibidir. Spinoza'ya göre her ad sadece adı verilen şeyin farklı bir özelliği üzerinde durur (Nadler, 2006: 57-58).

Bununla birlikte Spinoza, Tanrı'nın sonsuz sığata sahip olmasına rağmen insanın sonlu anlama yetisine sahip olması nedeniyle bu sıfatlardan yalnızca düşünme ve uzam

sıfatlarını bilebileceğini söyler. Bu nedenle o, Tanrı'nın başka sıfatları konusunda bilgi sahibi olmamızın mümkün olmadığı düşüncesindedir (Çıvgın, 2018: 836).

2. 3. 3. Tarz/Tavır/Mod

Spinoza'nın kullandığı kavramlardan bir diğeri de dilimizde "tarz", "tavır" veya "mod" olarak ifade edilir (Balanuye, 2021: 77). O, *Etika*'nın 1. bölümünün 5. Tanımında modların, “tözün görünüşleri” olduğunu, başka ifadeyle “kendi başına var olamayan ancak tözün vasıtasıyla tasarlanabilen varlıklar” olduğunu açıklar (Spinoza, 2018: 3).

Spinoza'nın vermiş olduğu bu bilgiler üzerinden onun töz ve mod ilişkisini daha iyi anlamamıza katkı sağlayacak bir örnek vermenin gerektiği kanısındayız. Bu noktada Güneş ile onun ışınları arasındaki ilişki üzerinden bir benzetme kurulabilir. Güneş'i, töz olarak düşündüğümüzde ondan gelen ışınları ise Güneş'in modları olarak adlandırmak durumunda oluruz. Vermiş olduğumuz bilgiler aracılığıyla modların bu ilişkideki yerine dair yorum yaptığımızda anlarız ki Güneş ışınları tek başlarına kavranamazlar dolayısıyla anlaşılabilirler. Güneş ışınlarının anlaşılıp, kavranabilmesi ancak Güneş sayesinde. Buradan çıkarılacak sonuç: Modların bilinmesi ancak ve ancak töz ile mümkündür (Çömlekçi, 2021: 125).

Bu bilgilerin dışında, Spinoza'nın felsefesinde modlarla ilgili bir diğeri önemli nokta ise onların kendi aralarında temel olarak ikiye ayrıldıklarıdır. Bu ayrım nedeniyle modlar, sonlu ve sonsuz olarak adlandırılır. Sonsuz modlar, Tanrı'nın mutlak doğasından zorunlu ve doğrudan çıkarken, sonlu modlar ise Tanrı'nın mutlak doğasından çıkmayıp kendi doğalarında başka bir şey tarafından sınırlanabilen, özleri zorunlu olarak meydana gelmelerini sağlamayan varlıklardır. Dolayısıyla modların bu türünü var olmayabilmiş gibi düşünmek mümkündür. Bununla birlikte Spinoza, Tanrı'nın sıfatları üzerinden sonsuz modlar hakkında örnek verir. Ona göre insanın anlayabileceği iki sınıftan biri olan uzamdan, sonsuz modlar olarak "hareket ve durağanlık" çıkarken bir diğeri sıfat olan düşünmeden çıkan sonsuz modlar ise "Tanrı fikri" ile "Sonsuz Anlama Yetisi" olarak kabul edilebilir (Çıvgın, 2018: 838-839).

Bu bilgiler üzerinden Spinoza'nın felsefesinde uzam ve düşünce sıfatlarının arasında birebir ilişki olduğunu ve insanın anlama yetisi aracılığıyla kavrayabileceği tüm modların Tanrı'nın zorunlu doğasından çıktığı düşünülebilir (Cengiz, 2018: 125).

2. 4. Spinoza'da Tanrı'nın Varlığının Kanıtlanması (Ontolojik, Kozmolojik Kanıt)

Geçmişten günümüze çeşitli dini inanç ve düşünce sistemlerinin Tanrı'nın varlığı ile ilgili birçok argüman sunduğu ve bu doğrultuda tartışmalarda buldukları bilinmektedir. Bununla birlikte bir grup insan ise aslında Tanrı'nın varlığıyla ilgili bir delil aranmasının gereksiz olduğunu çünkü Tanrı'nın varlığının aklın bir konusu olmaktan çok imanın bir konusu olduğunu dile getirmiştir. Ancak gerçekten de Tanrı sadece inancın veya imanın bir konusu mudur? Çünkü bazı dile getirilen delillerin açıklamaları ile Tanrı'nın varlığının aklın bir konusu yapılabileceği de kabul görmektedir.

Sözü edilen bu delillerin ise şu şekilde sınıflandırılması mümkündür:

"1-Sırf akıldan çıkarılan ontolojik (metafizik) delildir.

2- Dış alemden çıkarılan deliller. Bunları kendi içinde iki kısma ayırabiliriz:

a. Kozmolojik delillerdir (hudûs ve imkan delili).

b. Teleolojik deliller (nizam ve gaye delili).

3- İnsanın manevi veya ruhi aleminden çıkarılan deliller:

a. Dini tecrübe delilidir.

b. Ahlak delilidir." (Taylan, 2015: 18).

Spinoza'nın Tanrı kanıtlamalarına dair düşünceleri incelendiğinde ise büyük çoğunluğun onun yukarıda sınıflandırılan delillerden yalnızca ontolojik ve kozmolojik delilleri kullandığını kabul ettiği görülür. Bu yaygın görüşün yanı sıra bu konudaki yorumlar detaylı biçimde irdelendiğinde ise Spinoza'nın Tanrı'nın varlığına dair sunduğu argümanların ontolojik veya kozmolojik olup olmadığına dair çeşitli görüş ayrılıklarının da bulunduğu farkına varılabilir. Bu iki delil üzerine incelemeye ise sırayla şu şekilde başlamak mümkündür:

Ontolojik kanıt, bütün deneysel bilgiyi bir kenara bırakarak Tanrı'nın varlığına, yalnızca O'nun tabiatından hareketle ulaşmayı hedefler. Bu nedenle diğer deliller gibi a posteriori değil a priori özellikte bir kanıtlamadır (Taylan, 2015: 19).

Spinoza'nın Tanrı'nın varlığına ulaşmak için kullandığı diğer bir delil türü kozmolojik delil ise sonlu varlıklar, imkân ve zorunluluk kavramları üzerinden akıl yürüterek, insanın evrende gördüğü varlıklar aracılığıyla Tanrı'nın varlığını kanıtlamayı amaçlar (Aydın, 2020: 42).

Bu bilgilerin yanı sıra Spinoza'nın Tanrı'nın varlığına dair sunduğu kanıtların özünde Descartes'ın Tanrı fikrinin kaynağına ilişkin yaptığı çeşitli soruşturmalar olduğu kabul edilebilir. Descartes'ın bu soruşturmasının temeli ise *Meditasyonlar* kitabından hareketle şu şekilde açıklanabilir:

Tanrı kavramı ile kendimin ve diğer tüm şeylerin (eğer mevcutsalar) yaratıcısı olan sonsuz, en üstün akıllı ve güçlü aşkın bir tözü kastediyorum. Bununla birlikte sözünü ettiğim bu nitelikler üzerine detaylı bir şekilde düşündükçe bunların kaynağının kendisi olma ihtimalim oldukça az görünüyor. Dolayısıyla bu noktadan hareketle Tanrı'nın zorunlu şekilde var olduğu sonucunu çıkarıyorum (Descartes, 2008: 32).

Bu ifadeler üzerinden Descartes'ın Tanrı fikrinin kaynağına dair yaptığı çıkarım vasıtasıyla bu fikrin kaynağını aşkın bir güce dayandırdığı anlaşılabilir. Bununla birlikte bu temelden yararlanan Spinoza'nın Tanrı kanıtlamalarına dair olan örneklerine ise onun "*Kısa İnceleme*" ve "*Etika*" adlı eserlerinden ulaşılabilir. Sırasıyla bu kitaptaki önermeleri ele aldığımızda onun *Kısa İnceleme* kitabında Tanrı'nın varlığına dair a priori olarak cevabı şu ifadeler üzerinden açıklanabilir:

1- Bir varlığın doğası hakkında kesin olarak bilgi sahibi olduğumuz ne varsa onun için bu şeyi tümüyle doğru kabul etmek mümkündür (Spinoza, 1910: 15).

2- Biz kesin bir şekilde varlığın/varoluşun Tanrı'nın doğasına ait olduğunu biliriz (Spinoza, 1910: 15).

3- Öyleyse Tanrı vardır (Spinoza, 1910: 15).

Spinoza bu eserde a priori kanıtlama örneğinden sonra a posteriori bir Tanrı kanıtlaması da verir. Bu kanıtlama ise şu şekilde ifade edilebilir:

1- Kesin bir şekilde insanda Tanrı fikri mevcuttur çünkü insan, O'nun sıfatlarını idrak edebilmektedir (Spinoza, 1910: 19).

2- İnsan, mükemmel olmadığından, bu sıfatları kendinden meydana getiremez (Spinoza, 1910: 19).

3- İnsanın, bu sıfatları idrak edebilmesinin bir göstergesi, sonsuzun bazı sonlu parçaların birbirine eklenmesiyle ortaya çıkamayacağını, kavrayabilmesi ve dolayısıyla yalnızca tek bir sonsuzun olabileceğini bu sonsuzun da mükemmel ve değişmez olduğunu bilmesinden anlaşılabilir (Spinoza, 1910: 19).

4- İnsanın, bunu bilmesinin nedeni hiçbir şeyin kendini yok etmeyi hedeflemediğini bildiği gibi sonsuzun da daha iyi bir şeye dönüşmeyeceğini kavrayabilmesindedir (Çünkü en mükemmel değişmez.) (Spinoza, 1910: 20).

5- Bununla birlikte insan, en mükemmel varlığın, yetkinliği dolayısıyla herhangi başka bir şeyin etkisinde olamayacağını da bilir (Spinoza, 1910: 20).

6- Öyleyse bu önermelerden hareketle hem a priori hem de a posteriori şekilde Tanrı'nın varlığını kanıtlamak mümkündür (Spinoza, 1910: 20).

Bu örnekler üzerinden düşündüğümüzde ilkinin a priori olarak bizzat Tanrı'nın doğasından hareketle Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalıştığı için ontolojik delil olduğu sonucuna ulaşırken ikinci örneğin ise a posteriori şekilde Tanrı dışında bir şeyin üzerinden (evren, insan vs.) akıl yürüterek yine Tanrı'nın varlığını kanıtlama isteğinde olması nedeniyle kozmolojik delil olduğu kabul edilebilir.

Bu örneklerin dışında daha önce bahsedildiği gibi Spinoza'nın Tanrı kanıtlamaları yaptığı bir başka kitap ise *Etika*'dır. Bu kitapta 11. önermede yer alan kanıtlamaların ise sırayla şu şekilde açıklanması ve düzenlenmesi mümkündür:

Spinoza, ilk olarak sonsuz sıfatlardan oluşmuş töz veya Tanrı'nın zorunlu olarak mevcut olduğunu ifade eder. Çünkü Tanrı'nın var olmadığı düşünülduğünde O'nun özünün varoluşu zorunlu olarak gerektirmediği kabul edilmiş olur. Ancak anlaşılacağı üzere bu Tanrı'nın doğası ile karşıt bir durum oluşturur (Spinoza, 2018: 10). Bu önermenin kanıtlanması ise şu şekilde verilebilir:

1- İnkâr edebiliyorsanız tözün veya Tanrı'nın var olmadığını düşünün (Spinoza, 2018: 10).

2- Önerme 7'yi takip ettiğinizde (var olmak tözün/Tanrı'nın özü gereğidir.) Tanrı açısından bunun çelişkili olacağını göreceksiniz (Spinoza, 2018: 10).

3- Öyleyse Tanrı zorunlu olarak vardır (Spinoza, 2018: 10).

Spinoza, bu önermenin takibinde Tanrı'nın varlığına dair alternatif olarak üç kanıt daha sunar. Onlar da sırasıyla şu şekilde açıklanabilir:

Spinoza'ya göre öncelikle bir şeyin neden var olduğunun veya olmadığına bir sebebi olmalıdır. Örneğin bir üçgen varsa var olması için bir neden vardır veya yoksa var olmasını engelleyen bir sebep bulunmalıdır. Dolayısıyla ona göre bir şeyin var olmasını engelleyecek sebep yoksa o şeyin zorunlu biçimde var olduğu ortaya çıkar (Spinoza, 2018: 10-11).

Bu kanıt üzerinden Tanrı'nın varlığına dair örnek ise şu şekilde düzenlenebilir:

1- Bir şeyin mevcut olup olmasının bir nedeni veya sebebi olmalıdır (Spinoza, 2018: 10-11).

2- Doğası gereği mükemmel varlık olan Tanrı'nın varlığını engelleyen bir sebep bulunmamaktadır (Spinoza, 2018: 10-11).

3- Çünkü Tanrı'nın hem doğasında bir çelişki hem de dışında varlığını engelleyen bir neden yoktur (Spinoza, 2018: 10-11).

4- Öyleyse Tanrı zorunlu olarak vardır (Spinoza, 2018: 10-11).

Spinoza'nın *Etika* kitabının 11. önermesinde yer alan diğer kanıt ise var olmayı güç ile ilişkilendiren kanıttır. Bu kanıtı şu şekilde düzenlemek mümkündür:

1- Var olmak, güç sahibi olmaktır. Mevcut olmamak ise güçten mahrum kalmaktır (Spinoza, 2018: 11).

2- Bu nedenle sonlu şeyler mevcutsa ve bu varlıklardan daha güçlü olan sonsuz varlık yok ise bu durum bir çelişkiye yol açacaktır (Spinoza, 2018: 11).

3- Dolayısıyla ya bu varlıklar mevcut değildir ya da zorunlu varlık mevcuttur (Spinoza, 2018: 11).

4- Ancak biz ya kendimizde mevcuduz ya da başka bir yerde zorunlu olarak varız (Spinoza, 2018: 11).

5- Öyleyse sonsuz ve zorunlu varlık olan Tanrı vardır (Spinoza, 2018: 11).

Spinoza, 11. önermenin sonunda Tanrı'nın varlığı üzerine son bir kanıt daha getirerek bu meselenin daha iyi anlaşılmasını ister. Ona göre bir şey gerçekliği ölçüsünde var olma gücünü kendisinde bulundurur. Öyle ki Tanrı da doğası gereği sonsuz ve mutlak bir varlık olduğundan sonsuz güç sahibidir ve dolayısıyla zorunlu olarak vardır. Ancak Spinoza, çoğu kimsenin bir dış neden olmadan da Tanrı'nın var olması gerektiğini kavrayamadığını düşünür. Ona göre bu durumun nedeni insanların alışkanlıklarından ötürü bir şeyin var olması için hep bir dış nedene ihtiyaç duymasıdır. Oysaki Tanrı, dış nedenler sonucunda meydana gelmemiş bir tözdür. Çünkü bu töz, dış nedenlerin dışında kendi doğası gereği zaten zorunlu olarak vardır. Bu nedenle Spinoza açısından var olmak için dış nedenlere borçlu olmayan Tanrı'nın varlığından daha kesin bir şey yoktur. (Spinoza, 2018: 12).

Bu kanıt ise şu şekilde düzenlenebilir:

1. Var olmak, güç bulundurmadır (Spinoza, 2018: 12).
2. Bir şey gerçekliği kadar kendinde güç bulundurur (Spinoza, 2018: 12).
3. Sonsuz ve mutlak varlık, sonsuz var olma gücünü bulundurur (Spinoza, 2018: 12).
4. Öyleyse sonsuz ve mutlak olan Tanrı, zorunlu olarak vardır (Spinoza, 2018: 12).

Spinoza'nın *Etika*'sından düzenlenmiş bu kanıtlamalarla birlikte Tanrı'nın varlığı için altı örnek verilmiş oldu. Bu kanıtlara dair tartışmaları incelediğimizde ise özellikle onun *Etika*'dan alınan kanıtlamalarının farklı tartışmalara konu olduğu anlaşılır. Bununla birlikte bu tartışmalardan en önemlisinin bu kanıtların türüne ilişkin olduğu da görülebilir.

Don Garret, bu konuda büyük çoğunluğun kabul ettiğinin aksine Spinoza'nın Tanrı kanıtlamalarının ontolojik kanıt örneği olmadığını düşünür. Çünkü ona göre bu kanıtlamaların temelinde yeter sebep ilkesi bulunur. Dolayısıyla bu kanıtlar a priori olarak kabul edilse bile kozmolojik kanıtlar üzerinden daha iyi kavranabilir (Garrett, 1979: 198).

Fatih Özgökman ise bu kanıtlama örneklerinin "her şeyin bir sebebi vardır" manasını desteklemediği fikrindedir. Çünkü ona göre Spinoza, bu nedensellik ilkesini kabul ettiği takdirde Tanrı'nın da bir nedeninin olması gerekeceğini kabul etmek zorunda kalacaktır. Ancak Spinoza felsefesinde zaten töz/Tanrı, kendi kendisinin sebebi olarak açıklanmaktadır. Dolayısıyla Özgökman bu çıkarımı üzerinden buradaki yeter sebep ilkesinin yalnızca Tanrı dışındaki varlıkların bir sebebi bulunmalıdır anlamına gelecek biçimde yorumlanabileceğini düşünür (Özgökman, 2022: 380-381).

Bu yorumlar ve bilgiler değerlendirildiğinde Spinoza'nın Tanrı kanıtlamalarının hem ontolojik hem de kozmolojik çeşitleri olduğu ortaya çıkar. Öyle ki *Kısa İnceleme*'deki ikinci kanıt ile *Etika*'dan verilen kanıtlardan sadece üçüncüsü sonlu varlıklardan sonsuz varlığı çıkarsadığı için kozmolojik kanıtken diğerleri ontolojik kanıttır.

Ayrıca Spinoza'nın Tanrı'nın varlığına dair argümanlar sunmasının onun Tanrı ile evreni bir ve özdeş görmediğine dair önemli bir kanıt olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü Spinoza'nın aşkın varlık olan Tanrı yerine algıladığımız evrenin varlığını bir kez daha ortaya koymak için bu argümanları sunması makul görünmemektedir.

2. 5. Tanrı'nın Nedenselliği

Spinoza felsefesinde, Tanrı ile modlar arasındaki ilişkiye dair yorumlar incelendiğinde hem yerli yorumcuların hem de Batılı yorumcuların büyük çoğunluğunun bu ilişkiyi “Yaratıcı Doğa” ile “Yaratılan Doğa” ayrımı üzerinden ele aldıkları görülür.

Ancak bu noktada “yaratıcı” ve “yaratılan” kelimelerini kullanmak Spinoza'nın Tanrı anlayışının hatalı bir şekilde “yoktan var etme” faaliyetini benimseyen teizm olarak düşünülmesine yol açabilecektir. Bu nedenle bu ayrımları kanaatimizce “Doğuran Doğa” ve “Doğmuş Doğa” şeklinde ifade etmek daha makul olacaktır.

Öyle ki Arıcan da Spinoza'nın yaratma kavramını amaçsal şekilde değil nedensel şekilde kullandığını ifade eder. Çünkü ona göre Spinoza felsefesinde, yer alan zorunluluk kavramı sebebiyle Tanrı, özgür biçimde irade ve güç kullanamamakta dolayısıyla aslında O'nun yaratması bir amaç taşımamaktadır (Arıcan, 2015: 134-135).

Stahlberg için ise Spinoza'nın metafiziğinin esas noktası Tanrı'nın bağımsız olduğunu kabul ederken O'ndan bağımsız hiçbir şey olamayacağını benimsemesidir. Bunun nedeni Spinoza'nın, Tanrı'yı "causa sui" olarak kabul etmesidir. Ona göre bu tanım Tanrı ile madde arasında kesin bir ayrım olamayacağı şeklinde yorumlanabilir. Bu sebeple Tanrı, özünde sonsuz ve mutlaktır. Çünkü Tanrı dışında hiçbir şey yoktur. O ayrıca Spinoza'nın *Etika*'nın 15. önermesinde ifade ettiği "Her ne ise, Tanrı'da vardır ve Tanrı olmadan hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz." cümlesine yer vererek, bu konudaki görüşlerine destek sağlar (Stahlberg, 2015: 15).

Wolfson ise bu önermeden hareketle Spinoza'nın aslında dinler ve felsefe tarihine yeni bir görüş getirmede bu ifadenin Tanrı'nın her yerde olduğunu söylemekle aynı anlama geldiğini kabul eder (Wolfson, 1934: 296).

Spinoza'nın düşüncelerine baktığımızda da onun Tanrı ile mümkün varlıklar arasında hiçbir ortaklık olmadığı fikrine karşı tutum sergilediği anlaşılır. Çünkü ona göre Tanrı, en üstün sonsuz sıfatlara sahiptir ve bu mümkün varlıklar aslında O'nun sıfatlarından tezahür eden modlardır (Spinoza, 1928: 83). Dolayısıyla buradan ulaşacağımız tek sonuç, Tanrı'nın özü, var olan her şeyin mutlak anlamda tek nedenidir (Spinoza, 1928: 190).

2. 6. Spinoza Felsefesinde Tanrı-Evren İlişkisi üzerine Bir Tartışma

Felsefe tarihi incelendiğinde Tanrı tasavvuru hakkında en çok tartışılan, filozoflardan birinin Spinoza, olduğu ortaya çıkar. Öyle ki geçmiş dönemlerde onun felsefesinin deizm, ateizm hatta akosmizm gibi çeşitli değerlendirmelere konu olduğu bilinen bir gerçektir. Bu konudaki değerlendirmelerden birini de Wolfson, Richard Avenarius'un düşünceleri üzerinden izler. Avenarius, Spinoza'nın eserlerini Tanrı, doğa ve töz kavramları açısından sınıflandırarak Spinoza'nın panteizminin gelişiminde üç aşama keşfetmiştir. Ona göre bu aşamalar; "natüralist", "teist" ve "tözsel" olarak adlandırılmaktadır. Bu aşamaları bir kenara bırakan Wilhelm Windelband ise Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun en açık şekilde panteizm olduğunu belirtir (Wolfson, 1934: 298-299).

Günümüzde ise bu tartışmayı sürdüren tarafların büyük çoğunluğunun hala onu panteist bir filozof olarak kabul ettiği görülür. Ancak kanaatimizce bu yaygın görüş hatalı olabilir. Çünkü Spinoza'nın felsefesini incelediğimizde onun Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa sınıflandırması neticesinde Tanrı ile mümkün varlıklar arasında bir ayrım gözettiğini düşünmek mümkündür. Bu nedenle onun felsefesinden hareketle bu meselenin tekrardan ele alınması gerektiği ortaya çıkar. Bu nokta doğrultusunda meseleyi şu şekilde incelemeye başlamak mümkündür:

Spinoza'nın metafiziğinde Tanrı ile Doğa arasındaki ilişki üzerine olan düşünceleri önemli yer tutar. Kanaatimizce bunun nedeni en açık şekilde ancak bu ilişki üzerinden Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun ne olduğunun cevaplanabileceği düşüncesidir. Öyle ki Tanrı tasavvurları hakkında çıkarım yaparken temel olarak bu ilişki üzerinden hareket edildiği bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla genel anlamda Spinoza'nın panteist olduğunu savunanlar onun Tanrı ile Doğayı tümüyle özdeşleştirdiğini kabul ederken onun pan-enteist olduğunu benimseyenler ise Spinoza'nın Tanrı ile doğayı tümüyle özdeşleştirmedeği fikrindedir.

Nadler'e göre bu tartışma *Etika* kitabının 1. bölümünde yer alan "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi üzerinden Tanrı ile Doğanın özdeşleştirilmesi konusunda en zor sorulara kapı aralamaktadır. Nadler, Spinoza'nın bu bölümde kullandığı ifadelerden onun Tanrı'yı doğadan ayrı bir şey olarak görmediğine ulaşır. Bu çıkarımını da Spinoza'nın Henry Oldenburg'a 1662 senesinde gönderdiği mektupta yer alan "Ben, tanıdığım herkes gibi Tanrı'yı doğadan ayırmıyorum." ifadesine dayandırmıştır. Bu ifadeye rağmen Nadler, yine de Spinoza'nın felsefesinde Tanrı ile Doğa arasındaki ilişkinin kapsamının net bir şekilde belirtilmediği fikrindedir. Çünkü ona göre Spinoza açısından Tanrı'nın özdeşleştirildiği tüm Doğa mı? Yoksa Tanrı, Doğanın sadece bazı mutlak/değişmeyen yönleri midir? soruları cevap beklemektedir (Nadler, 2006: 81).

Arıcan, bu meselenin çözümünde Spinoza'nın arkadaşlarından biri olan Hugo Bexol'a yazdığı 54. mektubu işaret eder. Bu mektupta Spinoza, evrenin zorunlu şekilde yaratılmasından/meydana gelmesinden bahseder. Bu sebeple Arıcan, Tanrı'nın evreni yarattığını bu nedenle Tanrı ile evren arasında bir özdeşlik kurulamayacağı yorumunu yapar. Öyle ki ona göre Tanrı ve evrenin birbirinden farklı oldukları, evrenin, Tanrı'nın emir ve gözetiminde hareket etmesinden zaten kavranabilir (Arıcan, 2006: 131).

Spinoza ise öncelikle Tanrı ve Doğa hakkındaki düşüncelerinin, modern Hristiyanların genellikle savduklarından çok farklı olduğunu ifade eder. Ona göre "Tanrı her şeyin içkin nedenidir.". Bununla birlikte o, "var olan her şey Tanrı'da vardır ve O'nun için de hareket eder." derken Pavlus ve tüm antik filozoflarla aynı fikirde olduğunu da belirtir. Ancak Spinoza'ya göre bazı insanlar onun eseri olan *Teolojik-Politik İnceleme*'deki ifadelerden hareketle Spinoza'nın Tanrı ile cismani kütle olarak anlaşılan doğayı bir ve özdeş olarak kabul ettiği çıkarımına ulaşmışlardır. Fakat Spinoza, onların bu görüşünün tümüyle hatalı olduğunu söyler (Spinoza, 1928: 343).

Yitzhak Y. Melamed, Spinoza'nın Oldenburg'a yazdığı bu mektuptaki ifadeler üzerinden tartışmaya farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Ona göre Spinoza'nın kabul etmediği şey Tanrı ile doğanın özdeşliği değil Tanrı ile maddi doğanın özdeşliğidir. Melamed, bu düşüncesini iki farklı sebep vasıtasıyla sunar. İlk neden Spinoza, Tanrı ile bu maddi/cismani Doğayı özdeş kabul ettiği takdirde Tanrı'nın sonsuz sıfatını reddetmiş olacak ve yalnızca O'nun yer kaplama sıfatına sahip olduğunu kabul edecektir. Diğer neden ise Spinoza'nın yer

kaplama sıfatını hareketsiz kütle olarak anlamasıdır. Ona göre bu kütleyle hareket kazandıracak bir dış kuvvet gerekir. Dolayısıyla Melamed'e göre Spinoza felsefesinde bir kütle olarak yani maddi doğa ile Tanrı özdeşleştirilemez (Melamed, 2009: 39-40).

Nadler ise ilk bakışta Spinoza'yı Tanrı ile Doğayı aynı şey olarak kabul eden bir düşünür olarak benimsemesine rağmen onun felsefesinde Doğa'nın aktif ve pasif yönlerinin bulunduğunu da kabul eder. O, bu düşüncesine Spinoza'nın Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımı üzerinden ulaştığını ifade eder. Ona göre bu kavramların ilkinden özgür neden olan Tanrı'yı anlamamız gerekirken diğer kavramdan ise Tanrı'nın doğasının zorunluluğundan meydana gelen modlar anlaşılmalıdır. Bu nedenle Nadler, Tanrı'nın tüm Doğa ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini, O'nun sadece Doğuran Doğa ile anlaşılabilceğini destekler. Çünkü Spinoza'ya göre Tanrı yalnızca töz ve onun sıfatları üzerinden anlaşılabilir (Nadler, 2006: 82).

Stahlberg ise Spinoza'nın bu ayrımı yalnızca Doğayı iki farklı açıdan ifade etmek amacıyla yapmaya çalıştığı düşüncesindedir. Bu ayrım aracılığıyla Doğanın, neden ve sonuç olarak iki farklı yönü ele alınabilir. Bu noktadan hareketle Stahlberg, Spinoza'nın Doğayı sonsuz ve kendi kendisinin nedeni Tanrı olarak kabul ettiği fikrindedir. Bu nedenle ona göre Spinoza, panteist olarak kabul edilmelidir (Stahlberg, 2015: 23). Bu düşünceleri paylaşanlardan biri de Hampshire'dir. Ona göre de bu ayrımlar aslında tek varlık olan Tanrı veya Doğanın iki farklı yönünü temsil eder (Hampshire, 1956: 36-37).

Spinoza ise bu ayrımların ikincisi olan Doğmuş Doğadan bahsederken, örnekleme yapar ve tözün sıfatlarının modlarından olan hareket ve anlama yetisinin Tanrı tarafından doğrudan yaratılmış olan birer evlat olduğunu söyler. Dahası Spinoza için Tanrı'nın bu evlatları Tanrı gibi sonsuzluktan gelmiştir ve O'nun gibi ebediyete kadar değişmeden kalacaklardır (Spinoza, 1910: 57).

Pierre Bayle'e göre Spinoza'nın evrende bulunan varlıkları Tanrı'nın modları olarak kabul etmesi bazı problemlere yol açmıştır. Örneğin bir insanı, Tanrı'nın modu olarak gördüğümüz taktirde onun düşüncelerinden çıkan tüm zıtlıklar (seven-nefret eden, kabul eden-kabul etmeyen vs.) aslında Tanrı olacaktır. Fakat bir durum hakkında birbirine aykırı durumlar Tanrı yerine yalnızca insana ait olabilir. Öyle ki Tanrı'nın birbirine zıt fikirleri

barındırması O'nun mutlaklığı/değişmezliği ile çelişki oluşturacaktır. Bu durumda Bayle, görüşünü desteklemek için daha çarpıcı bir örnek verir. Eğer insan, Tanrı'nın modundan başka bir şey değilse, bir savaşta ölen ve öldüren kişilerin de aslında Tanrı'nın kendisi olduğunu söyler. Bu sebeple Bayle vermiş olduğu örnekler üzerinden insani eksiklikler barındıran, kendi kendisinden nefret edebilen hatta kendi kendisini öldürebilen bir varlığın sonsuz mükemmelliğe sahip olamayacağını ileri sürmektedir (Bayle, 1991: 310-311-312).

Nadler ise Edwin Curley'nin Tanrı ile modlar arasındaki ilişkiye dair yorumlarını izleyerek bu değişim problemine kanaatimizce özdeşlik konusu üzerinden bir çözüm sunar. Çünkü Nadler açısından bu problemin temelinde Tanrı ile modların doğrudan özdeş olarak görülmesi vardır. Fakat ona göre Spinoza'nın kabul ettiği aslında Tanrı'nın modlarla özdeşliği değil bu modların ortaya çıkmasına neden olan zorunlu bilimsel kanunlardır. Dolayısıyla Spinoza'nın benimsediği "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi bu varlıkların Tanrı'da tek tek bulunması anlamına gelmemektedir. Çünkü onların mevcudiyetleri aslında sözünü ettiğimiz bu kanunların nedensel belirlenimleriyle mümkün olmuştur. Bu çıkarımdan hareketle Nadler, modları iki kısımda ele alarak sonsuz modların Tanrı ile yakın ilişkili olduğunu söylerken, sonlu modların ise uzak neden olması sebebiyle Tanrı'da olmadığını dolayısıyla Tanrı ile sonlu modlar arasında bir özdeşlik kurulamayacağı düşüncesini ortaya koyar (Nadler ve Huenemann, 2008: 58-59).

İsa Kurtbay'a göre var olan her şey doğa veya evren olarak isimlendirilen bu sistemin bir elemanı olmak durumundadır. Çünkü Spinoza, felsefesinde "Tanrı'nın her şeyin içkin ve kalıcı sebebi" olduğunu kabul etmiştir. Bundan dolayı Tanrı da bu sistemin dışında Doğadan ayrı bir neden olarak düşünülemez. Öyle ki Kurtbay bu görüşleri üzerinden Spinoza'yı genel hatlarıyla bir panteist olarak kabul ederken ayrıca onun teistik özelliklere de sahip olduğunu düşünür (Kurtbay, 2012: 71).

Çetin Balanuye'ye göre de Spinoza, Platoncu bir gerçeklik hiyerarşisi ortaya koymadan diğer bir deyişle her şeyin tek töze içkin olduğunu kabul ederek yaşadığı dönemde yaygın olarak ifade edilen aktif doğa ve pasif doğa kavramlarına felsefesinde yer vermiştir. Buna göre Balanuye, Doğuran Doğadan Tanrı'yı, Doğmuş Doğadan ise modların bütünü anlamamız gerektiğini söyler. Bunlardan birincisi kendi doğasından dolayı eylemde

bulunmak açısından özgürken ikincisi özgür değildir. Fakat bu noktada Tanrı'nın özgürlüğü eylemini istediği şekilde seçebileceği olarak da algılanmamalıdır (Balanuye, 2021: 97).

Görüldüğü üzere Spinoza felsefesinde geçen "Tanrı'nın her şeyin içkin ve kalıcı sebebi" olması kabulü onun Tanrı anlayışının bir kesim tarafından panteizm olarak yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Spinoza açısından bu meseleyi farklı şekilde yorumlayan düşünce insanların da olduğu bilinmektedir. Onlardan biri olan Wolfson'a göre bu ifade Tanrı'nın aşkın bir yönü olmasına karşıt bir durum oluşturmaz. Ona göre bu durumun sebebi Spinoza açısından bu ifadenin onun felsefesindeki töz-evren ilişkisinin aslında bütün-parça ilişkisi olarak algılanmasındandır. Wolfson, sözünü ettiği bu düşüncesini Aristoteles'in "el-parmak" ilişkisi üzerinden kurduğu benzetme üzerinden açıklayıp "insan, hayvandır." ve "tür, cinstedir." örnekleriyle anlaşılır kılar (Wolfson, 1934: 74-75).

Wolfson'un bu görüşlerini Spinoza'nın "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi üzerinden düşündüğümüzde anlarız ki parçanın bütüne ait olması gibi var olan her şey de Tanrı'ya aittir. Dolayısıyla bu noktadan hareketle Spinoza açısından Tanrı, "her şeyin içkin ve kalıcı sebebiyken", aynı zamanda yalnızca kendisiyle özdeş olması nedeniyle aslında aşkın yönü de bulunan bir varlık olarak yorumlanabilir.

Spinoza felsefesinde yer alan bu tartışmayı yerli yorumcularımız üzerinden incelemeye devam ettiğimizde Osman Gazi Birgül'e göre Spinoza'nın felsefesinde Tanrı'nın aşkın yönü olduğu kabul edilmemiştir. Çünkü ona göre Spinoza, Doğa ve Tanrı'yı bir ve özdeş görerek yalnızca içkin bir Tanrı anlayışını kabul etmiştir. Bu sebeple Spinoza, panteist bir filozof olarak anlaşılmaz. Öyle ki onun metafiziği rasyonel bir şekilde ele alındığında bu durum görülecektir (Birgül, 2019: 148-149).

Burçak Günce Çömlekçi ise Spinoza'nın felsefi sistemini pan-enteizm olarak yorumlamanın daha makul olduğunu düşünür. Çünkü Spinoza, eserlerinde panteizmin temel düşüncesi olan "Tanrı, her şeydir." yerine "her şey Tanrı'da vardır." ifadesini kullanmıştır. Dahası Spinoza, Tanrı ile maddi doğayı özdeş olarak kabul ettiği söylendiğinde bu söylemlere sert bir üslup ile tepki vermiştir. Bundan dolayı onun felsefesi Tanrı'nın hem aşkınlığını hem de içkinliği benimseyen pan-enteizm olarak kabul edilmelidir (Çömlekçi, 2021: 136).

Mehmet Sait Reçber açısından ise Spinoza'nın "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi bir tür panteizm olarak görülebilir. Çünkü Spinoza, tek töz anlayışını benimsediğinden Tanrı ile Doğa arasında ontolojik bir ayırım yapmamıştır. Bununla birlikte onun açısından Spinoza'nın Tanrı ile tek tek mümkün varlıkları özdeş görmediği de anlaşılmaktadır. Ama yine de o, Spinoza'nın bu varlıkların toplamıyla Tanrı arasında ontolojik bir özdeşleşme kurduğu fikrindedir. Dolayısıyla Reçber'e göre Spinoza açısından Tanrı'nın Doğadan farklı ayrı bir gerçekliğe diğer bir deyişle aşkınlığa sahip olduğunu düşünmek çok mümkün görünmemektedir (Reçber, 2020: 24-25).

Arıcan'a göre Spinoza, felsefesinde Tanrı'nın aşkınlığını Doğuran Doğa kavramı açıklarken, Doğmuş Doğa kavramı ise Tanrı'nın aynı zamanda evrene içkinliğini açıklamaktadır. Ona göre Spinoza'da içkinlik ve aşkınlık meselesine başka bir açıdan bakıldığında ise Spinoza'nın panteistler gibi "her şey Tanrı'dır." demediği onun "her şey Tanrı'da vardır." dediği görülür. Bu düşüncelerinden hareketle Arıcan, Spinoza'nın Tanrı'sının çift kutuplu oluşunu ifade ederek O'nun birliğinin de onun felsefesinde Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa kavramları aracılığıyla sağlandığını kabul eder (Arıcan, 2004: 94-95).

Düzenleyeceğimiz tartışma öncesi Spinoza felsefesini çalışmamızda yer alan bilgiler aracılığıyla genel olarak değerlendirdiğimizde:

Spinoza'nın töz kavramı ile var olmak için kendisi dışında başka bir nedene ihtiyacı olmayan, yalnızca kendisi üzerinden tasarlanabilen şeyi dolayısıyla Tanrı'yı ifade ettiği söylenebilir. Tavır/tarz/mod kavramından da var olmak için kendisi dışında bir nedene ihtiyacı olan kendisi üzerinden tasarlanamayan dolayısıyla mevcudiyeti Tanrı'ya/töze bağlı olan mümkün varlıklar (evren ve içindeki tüm şeyler) anlaşılabilir.

Onun felsefesinden bilinen bir diğer kavram olan sıfatı da Spinoza'nın töz/Tanrı ile aynı anlamda kullandığı bilinmektedir. Fakat onun ifade ettiği gibi sonsuz sıfat sahibi olan Tanrı'yı insan sadece iki sıfat üzerinden (uzam ve düşünce) kavrayabilir. Çünkü insan sınırlı bir varlık dolayısıyla Tanrı'nın varlığını bu iki sıfat dışında başka hiçbir sıfat üzerinden idrak edememektedir. Ayrıca Spinoza hem *Etika* hem de *Kısa İnceleme* adlı eserlerinde Tanrı'nın

varlığına dair hem ontolojik hem de kozmolojik kanıtlar sunmaktadır. Dolayısıyla bu noktada onun aşkın bir varlık fikrine sahip olduğu düşünülebilir.

Spinoza, felsefesinin esasını "her şey Tanrı'da vardır." ifadesiyle temellendirir. Ona göre tek hakikat sonsuz sıfat sahibi ve bölünmez özellikte olan töz/Tanrı'dır. Evren ve içerisindeki tüm varlıklar, mümkün varlıklardır. Çünkü bunların mevcudiyet nedenleri kendilerine değil töze yani Tanrı'ya aittir. Dolayısıyla bu şeylerin aslında mevcut olmama ihtimalleri de bulunur. Bununla birlikte Spinoza için bütün bu mümkün varlıklar Tanrı'nın varlığından zorunlu olarak yaratılmış/meydana gelmiştir. Bu nedenle genel olarak dini inançlardan bildiğimiz gibi iradi/özgür bir yaratma faaliyetini, Spinoza'nın Tanrı adına kabul etmediği anlaşılabilir.

Bu ifadeler üzerinden Spinoza'nın felsefesinin temelleri ise beş nokta üzerinden şu şekilde yorumlanabilir:

- 1- Tek töz vardır. Bu tek töz bölünemez özellikte olan sonsuz sıfat sahibi Tanrı'dır.
- 2- Spinoza, Tanrı'nın varlığına dair hem a priori hem de a posteriori biçimlerde kanıtlama örnekleri sunar.
- 3- İnsan sınırlı bir varlıktır. Dolayısıyla sonsuz sıfat sahibi Tanrı'nın sıfatlarından yalnızca ikisini (düşünce ve uzam) anlayabilir.
- 4- Spinoza, Tanrı-evren ilişkisini "her şey Tanrı'da vardır." ifadesiyle temellendirmektedir.
- 5- Evrende yer alan varlıklar Tanrı'nın sıfatlarından meydana gelen/ortaya çıkan modlardır.

Değerlendirmeden hareketle tartışma şu şekilde yapılabilir:

Öyle anlaşılıyor ki Spinoza'nın Tanrı anlayışı geçmişten günümüze farklı biçimlerde düşünülmüştür. Bu konu hakkında görüş bildirenlerin ise hareket noktalarının onun Tanrı ile

Doğa ilişkisi hakkındaki "her şey Tanrı'da vardır.", "Ben, tanıdığım herkes gibi Tanrı'yı doğadan ayırmıyorum.", "Benim Tanrı ile maddi kütle olarak anlaşılan Doğayı özdeş gördüğümü düşünenler büyük bir yanılgı içindedirler." ve "Tanrı her şeyin içkin ve kalıcı sebebidir." ifadeleri olduğu görülür. Bu ifadelerle birlikte bu düşünürler açısından bu tartışmaya neden olan bir diğer durum ise Spinoza'nın felsefesini açıklarken Tanrı ile Doğa ilişkisinin sınırlarını net olarak çizmemesidir. Bununla birlikte Arıcan'a göre bu sınırın çizilmiş olduğu Spinoza'nın arkadaşı Hugo Bexol'a yazdığı mektupta yer alan evrenin zorunlu şekilde meydana gelmesi ifadesi üzerinden anlaşılabilir. Bu yorum üzerinden ona göre Spinoza'nın varlıklar ayrımı yaptığına ulaşmak mümkündür.

Spinoza ise felsefesini açıklarken bazıları gibi Tanrı ile Doğayı birbirinden ayırmadığını söyler. Kanaatimizce onun bu ifadesiyle bazılarından kastı genel anlamda dini düşüncede yer alan Tanrı ile O'nun yarattıkları arasında hiçbir ilişki olmadığını kabul eden kesimdir. Öyle ki genel kabul Tanrı'nın hiçbir şeye benzemediği dolayısıyla tasavvur edilemeyeceğidir. Spinoza'nın yaşadığı dönem düşünüldüğünde dini algı açısından bu şekilde bir yorum yapmak mümkündür. Bu çıkarım vasıtasıyla onun bu düşüncelere karşı olarak Tanrı ile evrende var olan varlıklar arasında bir tür ilişki kabul ettiği düşünülebilir. Bu kabul ise akıllara Tanrı ile Doğa arasındaki ilişkinin nasıl olacağını getirecektir? Öyle ki Tanrı ile Doğa özdeş midir? Yoksa Tanrı, doğaya hem içkin hem de aşkın mıdır? Bu sorulara Spinoza'nın "Tanrı ile maddi kütle olarak anlaşılan doğayı bir ve özdeş görmüyorum" ifadesiyle cevap verilebileceği düşünülebilir.

Melamed'in bu konudaki görüşü takip edildiğinde Spinoza'nın kabul etmediğinin Tanrı ile Doğanın özdeşliği olmadığı anlaşılmaktayken onun aslında onaylamadığının Tanrı ile maddi olan doğanın özdeşliği olduğunu düşünmek oldukça makuldür. Çünkü Spinoza'nın felsefesi incelendiğinde onun, Tanrı'nın sonsuz sıfatları olduğunu kabul ettiği görülür. Öyle ki Spinoza için Tanrı ile özdeş olan O'nun sonsuz sıfatlarıdır.

Bu nedenle maddi doğa, Tanrı'nın sıfatlarındansa ve Spinoza, Tanrı ile maddi doğayı özdeş görmüyorsa ya kendi felsefesinde kabul ettiği düşüncelerle çelişmektedir veya maddi doğayı Tanrı'nın sıfatı olarak görmesine rağmen, bu maddi doğada bulunan sonlu şeyleri bu maddi doğa da içereceği için Tanrı ile bu doğa arasında özdeşlik kurulamayacağını kabul

etmektedir. Çünkü bu şeyleri Tanrı ile doğrudan özdeş olarak düşünmüş olsa kendisiyle çelişmiş olurdu.

Melamed'in görüşlerine tekrar döndüğümüzde ise ona göre Spinoza açısından yer kaplama sıfatı hareketsiz bir kütle olarak görülür. Bu kütleyle devinim getirmesi gereken bir dış etki/kuvvet olması gerekeceğinden, Tanrı ile maddi doğa özdeşleştirilemez. Melamed'in bu görüşü üzerinden düşündüğümüzde Spinoza'nın Tanrı ile maddi doğa arasında bir farklılık gördüğü ortaya çıkar.

Bu düşüncemizi Spinoza'nın Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımı üzerinden izlemeye devam ettiğimizde Nadler, Tanrı'nın tüm doğa ile özdeşleştirilmemesi gerektiğini O'nun yalnızca Doğuran Doğa ile açıklanabileceğini söyler. Bu görüş açısından Spinoza'nın Tanrı ile maddi kütle olarak Doğanın özdeşliğini kabul etmediğini değerlendirdiğimizde Spinoza'nın maddi kütle olarak Doğadan kastının ise Doğmuş Doğa olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki Spinoza felsefesinde Tanrı'nın yalnızca töz ve sıfatları aracılığıyla anlaşılabilmesi bilinmektedir. Fakat bir diğer açıdan Stahlberg ve Hampshire gibi yorumcular ise Spinoza'nın bu ayrımı yalnızca Tanrı'yı yani Doğayı iki farklı açıdan ifade etmek amacıyla yapmaya çalıştığı düşüncesindedirler. Çünkü onlara göre ontolojik bir ayrım yapıldığında Spinoza açısından Tanrı ile Doğanın özdeş olmayacağı kabul edilmek durumunda kalmacaktır. Fakat daha önce sözü edildiği gibi Spinoza, Tanrı ile maddi doğayı özdeş olarak görmediğini ifade etmiş ve Doğuran Doğa ile Doğmuş Doğa ayrımlarını da yapmıştır. Dolayısıyla Spinoza'nın Tanrı ile varlıklar arasında ontolojik bir ayrım yapmaya çalıştığı onların bu görüşlerinden çok daha makul görünür.

Spinoza'nın ifadeleri açısından mesele irdelenmeye devam edildiğinde o, Doğmuş Doğadan bahsederken, hareket ve anlama yetisinin Tanrı tarafından doğrudan yaratılmış olan birer evlat/mod olduğunu da söylemekte ve bu modların da Tanrı gibi sonsuzluktan gelip sonsuza kadar aynı kalacaklarını benimsemektedir. Bu ifadelerden hareketle ilk bakışta Tanrı ile yarattıkları arasında/ortaya çıkardıkları arasında bir ayrım yapıldığı görülür. Bu durumda doğuran ile doğmuş arasında bir fark olduğunu düşünmek makul olmakla birlikte Spinoza'nın bu doğmuş varlıklara Tanrı için düşünülen özellikleri vermesinin de (sonsuzluktan gelmek, değişmeden kalmak) çelişki olduğu kabul edilebilir.

Bayle'in ise bu meseleyi farklı bir açıdan eleştirdiği düşünülebilir. Ona göre Spinoza, evrende bulunan varlıkları Tanrı'nın modları kabul ederek bazı problemlere yol açmıştır. Çünkü bu durumda Tanrı, insani eksikliklere sahip bir varlık olmuştur. Fakat Spinoza'nın kabul ettiği Tanrı, sonsuz mükemmelliğe sahip olan bir varlıktır. Dolayısıyla Spinoza için ilk bakışta bu eleştiri haklı gibi görünebilir. Ancak Bayle'in işaret ettiği bu problem Nadler'in takip ettiği Curley yorumlarında yer alan sonlu-sonsuz modlar konusu üzerinden çözüme kavuşabilir. Bu yoruma göre Spinoza, Tanrı ile modları özdeş görmeyip O'nu bu modların nedensel belirlenimlerine sebep olan bilimsel yasalarla özdeş görmektedir. Bu düşünce açısından Spinoza'nın "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi nedensel bir ilişki olarak kabul edildiğinde aynı zamanda Spinoza'da Tanrı'nın sonsuz sıfatı olduğu kabulüyle çelişki oluşturmayacaktır. Çünkü yer kaplama ve düşünce insanın bilebileceği iki sıfattır. Öyle ki maddi kütle olarak doğanın da yer kaplama sıfatından çıkan sonsuz ve sonlu modları bulundurduğunu düşünmek mümkündür. Dolayısıyla bu sonlu modlarla birlikte maddi kütle olarak doğa düşünüldüğünde Spinoza'nın Tanrı ile bu varlık arasında ontolojik bir ayrım yaptığı ortaya çıkar. Aksi taktirde Spinoza, Tanrı ile bu doğada yer alan mükemmel olmayan varlıkları da bir tutmuş olurdu. Bu da onun felsefesi açısından bir çelişki olarak görülebilirdi.

Spinoza felsefesinin panteizm olarak yorumlanmasının bir diğer sebebi ise onun "Tanrı'yı her şeyin içkin ve kalıcı sebebi" biçiminde ifade etmesidir. Bu noktadan hareketle Kurtbay ve Balanuye'ye göre Tanrı da bu sistemden farklı bir gerçeklik olamaz bu nedenle ikisi arasında ontolojik bir ayrım gözetilemez. Bu sebeple onlar açısından Spinoza'nın felsefesi panteizm olarak kabul edilmelidir. Bu düşünceye karşı olarak Wolfson, bu ifadenin Tanrı'nın aşkın yönü olmasına bir engel teşkil etmeyeceği fikrindedir. Çünkü, Wolfson, "her şey Tanrı'da vardır." ifadesini bütün-parça ilişkisi üzerinden yorumlayarak bu varlıkların Tanrı tarafından bir nevi kapsandığını benimser. Bu nedenle bu varlıkların mevcudiyet nedenlerinin Tanrı olduğu kabul edilse bile Tanrı'nın bu varlıklardan ayrı bir gerçekliği/aşkınlığı olduğunu söylemek daha makul olacaktır. Öyle ki aşkın olan bu varlık ayrıca bu varlıklar açısından da onların içkin nedeni olarak kabul edilmiş olacaktır. Dolayısıyla bu çıkarım daha önce ifade edilmiş olunan Tanrı ile sonlu modlar arasındaki ilişkiye dair olan görüşlerle de tutarlı görünmektedir. Bu nedenle Spinoza'nın Tanrı ile bu varlıklar arasında ontolojik bir ayrım yaptığı kanaatindeyiz.

Yerli yorumcularımızın görüşlerinden devam ettiğimizde Birgül'e göre Spinoza, Tanrı ile Doğayı özdeş görmüş olması nedeniyle panteist olarak anlaşılmalıdır. Çömlekçi ise Spinoza'nın pan-enteist olduğunu ifade eder. Çünkü o felsefesini izah ederken "her şey Tanrı'dır." dememiş onun yerine pan-enteizmin temel ifadesi olan "her şey Tanrı'da vardır." demiştir. Ayrıca Çömlekçi, Spinoza'nın Tanrı ile maddi olan doğayı özdeş görmediği şeklindeki ifadesini de düşüncesini desteklemek için kullanır. Bizim açımızdan Çömlekçi'nin görüşü Birgül'e göre daha tutarlıdır. Bu konuda özgün bir görüş dile getirdiğini düşündüğümüz yorumcu ise Reçber'dir. Ona göre Spinoza, Tanrı ile doğada bulunan varlıklar arasında bir özdeşlik görmez. Buna karşın Spinoza'nın felsefesini tek töz üzerinden açıklaması dolayısıyla Spinoza'da Tanrı'nın aşkın bir yönü olduğunu kabul etmek de kolay görünmemektedir. Bu noktada meseleye Curley yorumu üzerinden bakılabilir. Öyle ki modların sonsuz ve sonlu çeşitleri kabul edildiğinde bu sonlu modları Tanrı ile özdeşleştirmek mümkün değildir. Bu nedenle Tanrı, bunların içkin nedeni olmakla birlikte bu modlar onun aşkın yönüyle ilişkilendirilemez. Bundan ötürü Spinoza'nın yetkinlik üzerinden Tanrı ile bu varlıklar arasında ontolojik bir ayırım yaptığı ortaya çıkar.

Bu görüşümüzü Arıcan'ın düşünceleri üzerinden takip ettiğimizde ona göre Doğuran Doğa kavramı Tanrı'nın aşkın yönünü ifade ederken Doğmuş Doğa kavramı ise Tanrı'nın evrene içkinliğini gösterir. Ayrıca Spinoza, pan-enteistler gibi "her şey Tanrı'da vardır." düşüncesini kabul eder. Arıcan, bu noktadan hareketle Spinoza'nın Tanrı'sının çift kutuplu oluşu düşüncesine varır.

Tüm bu bilgi ve yorumlamalar üzerinden Spinoza'nın Tanrı ile O'nun modları arasında sonsuzluk ile sonluluk açısından bir ayırım gözettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki ona göre mümkün/sonlu varlıklar arasında bir varlığın diğer bir varlığa üstünlüğü yokken, bu varlıklardan en mükemmelinin dahi Tanrı ile arasında hiçbir şekilde ilişki bulunmaz (Spinoza, 1928: 279).

Tartışma neticesinde Spinoza'nın Tanrı tasavvurunu panteist olarak kabul edenlerin bu düşünceleri iki nokta aracılığıyla şu şekilde dile getirilebilir:

1- Spinoza, Tanrı ile Doğayı özdeşleştirmiştir. Bu nedenle onun yalnızca içkin bir Tanrı anlayışı vardır. Dolayısıyla Spinoza, panteisttir.

2- Spinoza, Tanrı'nın sıfatlarından ortaya çıkan modların "her şey Tanrı'da vardır." diyerek Tanrı'da bulunduğunu kabul etmiştir. Bu noktada onun felsefesinde Tanrı ile modlar özdeş tutulduğundan Spinoza, panteisttir.

Spinoza'nın Tanrı tasavvurunu pan-enteist olarak kabul edenlerin düşünceleri ise iki nokta aracılığıyla şu şekilde dile getirilebilir:

1- Spinoza, Tanrı ile doğayı özdeşleştirmemiştir. Çünkü o, Tanrı ile evren arasında aktif tabiat ve pasif tabiat şeklinde bir ayrım yapmıştır. Buradan onun Tanrı tasavvurunun aşkını bir anlayışa sahip olduğu görülebilir. Bununla birlikte "her şey Tanrı'da vardır." ifadesi üzerinden onun evreni, Tanrı'nın doğasından çıkan zorunlu bir varlık olarak gördüğü dolayısıyla ayrıca içkinci anlayışa sahip bir filozof olduğuna da ulaşabilir. Spinoza hem içkinci hem de aşkını bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğundan onun Tanrı tasavvuru pan-enteizmdir.

2- Spinoza, felsefesinde töz ve modları iki farklı varlık kısmında ele almıştır. Töz, mutlak varlık olarak Tanrı'yı ifade ederken, modlar ise mümkün varlıkları işaret eder. Bu mümkün varlıklar, sınırlılıkları ve eksikleri olan varlıklardır. Bu varlıkların Tanrı'da bulunmasının O'nun mutlaklığına zarar vereceği ilk bakışta düşünülebilir. Ancak Spinoza'nın eserlerine bakıldığında onun defalarca kez Tanrı ile sonlu varlıklar arasında mükemmellik açısından bir ilişki bulunmadığını kabul ettiği ve dolayısıyla sonsuz ile sonlu arasında ontolojik bir ayrım yaptığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Spinoza'nın sonlu/sınırlı modları yalnızca nedensel olarak Tanrı'ya dayandırdığını savunmamıza rağmen bu varlıkların yetkinlikleri/mükemmellikleri açısından Tanrı ile hiçbir ilişkilerinin olmadığı yorumunu yapmak mümkündür. Dolayısıyla Spinoza'nın Tanrı'sı sonsuz sıfatlara sahiptir ve aşkın yönü de olan bir varlıktır.

Sonuç olarak:

Geçmişten günümüze Spinoza'nın eserleri ve düşünceleri bütünüyle incelenmediği için onun felsefesi anlaşılammış ve bu nedenle Spinoza'nın Tanrı tasavvuru hakkındaki düşünceleri çeşitli yanlış yorumların hedefi olmuştur.

Spinoza, eserlerinde ve mektuplarında, Tanrı ile maddi doğayı bir ve özdeş görenlerin yanıldığını ifade eder. Dahası evrendeki doğa kanunlarının Tanrı'dan ortaya çıktığını da belirtir.

Spinoza, felsefesinin temelini "her şey Tanrı'da vardır." ifadesiyle kurar. Eğer yalnızca içkin bir anlayışla Tanrı ile evreni özdeş görmüş olsaydı basitçe "her şey Tanrı'dır." derdi.

Spinoza, modlar arasında sonlu ve sonsuz ayrımı yapar ve tüm mümkün varlıkların mevcudiyet nedeninin de Tanrı olduğunu ifade eder. Bununla birlikte o, eserlerinde Tanrı ile sonlu olan varlıklar arasında bir ilişki olmadığını da belirtir.

Bu durumda nedensel olarak Tanrı'nın varlığına dayandırılan bu varlıkların ona göre yalnızca yetkinlikleri/mükemmellikleri açısından Tanrı ile bir ilişkilerinin olmadığı çıkarımını yapmak mümkündür. Çünkü Tanrı ile modlar arasında baştan hiçbir ilişki görmemiş olsa modların, tözün sıfatlarının tezahürleri olduğunu ve yalnızca tözle tasarlanabildiğini de söylemezdi.

Spinoza, Tanrı ile doğayı, Doğuran Doğa ile Doğmuş Doğa sınıflandırması üzerinden ayırır. Bu şekilde Tanrı, Doğuran Doğa olurken, mümkün varlıklar ise Doğmuş Doğa olur. Eğer Spinoza, Tanrı ile mümkün varlıklar arasında bir ayrım gözetmeseydi, felsefesi için bu şekilde ayrımlar yapmaz dolayısıyla bu kavramları da üretmezdi.

Bütün bu tartışma dışında Spinoza'nın Tanrı ile evreni özdeş görmediği onun Tanrı'nın varlığına dair hem a priori hem de a posteriori kanıtlar sunması üzerinden anlaşılabilir. Öyle ki bir düşünürün, iki farklı biçimde, içkin olduğu kadar aşkın bir varlığın yerine, algılayabildiğimiz evrenin varlığına dair bir kez daha kanıt sunmaya çabalaması tutarlı görünmemektedir.

Bu çıkarımlarımız üzerinden Spinoza'nın Tanrı tasavvurunun hem aşkınlığı hem de içkinliği benimsediği sonucu ortaya çıkar. Bu nedenle Spinoza'nın pan-enteist bir filozof sayılması gerektiği düşüncesi bizim açımızdan daha makul görünmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALFRED NORTH WHITEHEAD'da TANRI ve EVREN İLİŞKİSİ

3. 1. Whitehead'ın Organizma Felsefesi

İnsanın, evrendeki yeri hakkında düşünmüş, eserler vermiş ve sonunda sistemli bir görüş ifade etmiş olan filozoflardan biri de İngiliz Alfred North Whitehead'dır. O, hakikatin ardında varlık yerine oluşun olduğu süreç düşüncesini kabul eder. Modern felsefede Whitehead'ın desteklediği bu görüşün temelini Antik Yunan filozoflarından Herakleitos'un benimsediği de bilinir. Kısaca, süreç düşüncesi, durağan/sabit bir ilk nedenin benimsendiği tözcü bir yaklaşımı kabul etmeyerek, gerçekliğin altında değişimin ve gelişimin olduğunu destekleyen düşünce olarak görülür (Yıldırım, 2014a: 68).

Whitehead, bilim ve felsefenin kullandığı yöntemler ve onların ortaya çıkarttığı çalışmalardan yararlanarak bu cevaba ulaşmıştır. Bu nedenle onun felsefi sistemini kavramak için ilk olarak, sırasıyla felsefe ve bilime bakışını ele almak gerekir.

Whitehead, en temelde felsefenin ortaya çıkış nedeninin insanın merak duygusu olduğunu ifade eder (Whitehead, 1934: 9). Öyle ki ona göre felsefenin asıl amacı fizik ötesini rasyonel olarak açıklanabilecek bir duruma getirmektir (Whitehead, 1958: 237).

Whitehead, bu noktada filozoflara büyük bir iş düştüğü görüşündedir. Öyle ki hiçbir filozofun asla makul insanların vardıkları sonuçlarla tatmin olmamasını ister. Ona göre filozof her daim sonluluğun sınırlarına hücum etmeli ve onu aşmaya çalışmalıdır (Whitehead, 1958: 234). O, ayrıca her doğa filozofunun, hakikat yolculuğunda her daim hatırlaması gereken şu sözü sarf eder: "Basitliği araştır fakat ona güvenme." (Whitehead, 1964: 104).

Whitehead'ın görüşleri genel anlamda incelendiğinde ise onun felsefesinin ampirist/empirist (deneyci) gelenek içerisinde konumlandığı anlaşılabilir. Ampirist olmak, tüm bilgilerin kaynaklarının tecrübeden/deneyden geldiğini kabul etmektir. Bu nedenle ampiristler deneyim dışında bilgi olmadığı görüşündedirler. Bununla birlikte Whitehead, katı bir ampirist değildir. Çünkü onun bilgi teorisi, deneyimin dışında hayal gücü ve aklın

rollerini de kapsar. Dolayısıyla onu rasyonel bir ampirist olarak adlandırmak mümkündür. Ayrıca Whitehead, bilimdeki ve felsefedeki tüm keşiflerin aynı genel yöntemi gösterdiğine inanır (Hosinski, 1993: 12).

Dahası Whitehead, rasyonel olarak bilmeyi üç aşamadan oluşan bir süreç şeklinde yorumlar. Bu aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

- 1-Belirli Gözlem (Hosinski, 1993: 12).
- 2-Yaratıcı Genelleme (Hosinski, 1993: 12).
- 3-Yenilenmiş Gözlem (Hosinski, 1993: 12).

Bu sıralama genellikle bilindiği üzere bilimde: Gözlem, hipotez oluşumu ve test etme şeklindedir. Ayrıca Whitehead, rasyonel şekilde bilme sürecinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla bir uçak üzerinden benzetme kurar. Ona göre uçağın kalkış, uçuş ve yere iniş hareketleri bilgiye ulaşmada zihnimize yaptığımız yolculuğa benzer. Bu örnek bize Whitehead'ın "gerçek keşif yönteminin" bir özetini sunarken, ayrıca onun işleyiş biçimine dair somut bir örnek vermektedir (Hosinski, 1993: 12).

Whitehead'ın bilgi üzerine olan bu düşünceleri üzerinden kendisi ve yaşadığı dünya arasında anlaşılır, sistemli bir köprü kurmaya karar verdiğine ulaşılabılır. Belki de bunun nedeni kendisinden önce bu konuyla ilgili fikir ve görüşlerini dile getiren filozof veya bilim insanlarının sistemli ve tutarlı bir açıklama getiremediklerini kabul etmesidir.

Whitehead, bu doğrultuda ilk olarak tüm gerçeklerin doğası gereği birbiriyle nasıl bir ilişki kurduğunu anlamaya çalışır. Bunun sonucunda varlıklar arasındaki ilişkilerin makineye veya organizmaya benzediği sonucuna ulaşır. Fakat bu noktada bir makineye zarar vermeden onun parçalarını ayırabildiğimizi sonrasında yeniden birleştirip eskisi haline getirebileceğimiz tespitinde bulunur. Fakat aynı durum için bir organizmayı düşündüğümüzde yani canlı bir bitki veya hayvan vücudunu ayırmaya çalıştığımızda onun parçaları tek tek zarar görecektir dahası hiçbir zaman yaşayan bir organizma olarak eski haline dönemeyecektir. Bu çıkarımından hareketle Whitehead, evrenin makinelerden çok organizmalara benzediğini kabul eder. Bu nedenle felsefesini "organizma felsefesi" olarak adlandırır (Hosinski, 1993: 25-26).

Ona göre organizma doktrini incelendiğinde ise net bir biçimde onun Spinoza'nın şeması ile yakın bir bağlantıya sahip olduğu görülecektir. Ancak Whitehead, Spinoza'nın töz anlayışından uzaklaşmak gerektiğini de ifade eder. Bununla birlikte Spinoza'nın metafiziğinde yer alan diğer kavram olan modun, analiz gücümüzü arttırdığını da kabul eder. Fakat bu duruma rağmen, ona göre istediğimiz gerçeği keşfetme yolunda bize çok yararı dokunamaz. Diğer bir açıdan Whitehead'a göre Spinoza'nın sisteminin tutarlılığı bil-fiil varlıkların veya somutlaşma sürecinin bileşenleri arasında diğer gerçek varlıkların mevcut olmasıyla anlaşılmaktadır (Whitehead, 1978: 7).

3. 2. Whitehead'ın Metafiziği (Spekülatif Felsefe)

Whitehead'a göre bilim ve felsefe arasında önemli bir ayrım bulunmaz. O, bu düşüncesinden hareketle, bilimsel çalışmaları esas alarak yeni bir felsefi kozmoloji ortaya koymak istemiştir. Onun için kozmoloji kavramı evrenin durumuyla ilgili bir şema düzenlemek ile alakalıdır. Whitehead, bu şemanın ana unsuru olarak zıtlıkları kabul eder. İyi ve kötü, birlik ve çokluk, akış ve süreklilik, Tanrı ve Dünya vb. bu zıtlıklara onun açısından örnek olarak gösterilebilir (Whitehead, 1978: 341).

Bununla birlikte Whitehead, metafizik kavramı yerine "Spekülatif felsefe" kavramını kullanır. Whitehead için bu kavram çeşitli anlamlar içerir. Ona göre spekülasyon terimi hem fikirlerin ilerlemesinin bir yönünü hem de bilimin gelişmesinde temel olan bir kavramdır. Öyle ki spekülasyon, alternatif teoriler üreterek, peşin hükümleri sona erdiren bir şüpheciye benzemektedir (Whitehead, 1969: 137).

Bu felsefe, esas olarak iki farklı düşünce alanından ortaya çıkmıştır. Birinci alan olan ontoloji, var olan herhangi bir şeyin doğasını, temel özelliklerini ve ilişkilerini tanımlamaya çalışır. Bir diğer ifadeyle ontoloji, bir varlığın olması için neyin mevcut olması gerektiğini kavramaya çalışır. Metafiziğin ikinci bölümü, varlığın bütünlüğü içindeki temel ilişkileri, etkileşimleri ve süreçleri yansıtan kozmolojidir. Bu ifadelerden hareketle spekülatif felsefenin amacının hem ontoloji hem de kozmoloji üretmek olduğunu kabul edebiliriz (Hosinski, 1993: 3).

Whitehead'a göre spekülâtif felsefe bir açıdan da deneyimlerimizin anlaşılabilmesi maksadıyla tutarlı, mantıksal ve zorunlu genel fikirler üzerinden bir sistem oluşturma işidir. Bu felsefi şema ifade edilen özellikleri itibarıyla "uygulanabilir" ve "yeterli" biçimlerinde açıklanır. Bu noktada eğer deneyimlerimizin bazı öğeleri yorumlanabilir durumdaysa uygulanabilir olarak ifade edilirken, yorumlanamayacak bir öğe yoksa yeterli olduğu ifade edilir (Whitehead, 1978: 3).

Ona göre Spekülâtif felsefenin ideali ise şu şekilde açıklanabilir: Bu doktrinin temel kavramları birbirinden ayrı olarak düşünülemez dolayısıyla soyutlanabilir olmayacaklardır. Başka bir şekilde söylersek hiçbir varlık evrenden ayrı olarak kabul edilemez. Öyle ki bu gerçeği ortaya koymak sistemin tutarlılığına işaret edecektir (Whitehead, 1978: 3).

3. 3. Whitehead Felsefesinin Bazı Kavramları

3. 3. 1. Bil-fiil Şeyler

Whitehead felsefesindeki önemli kavramlardan biri, bil-fiil şeylerdir. Ona göre evrendeki esas süreç, tecrübedir. Öyle ki tecrübe, evrenseldir ve bil-fiildir. Bil-fiil şeylerin meydana gelmesiyle belirsizlik ortadan kaybolur. Bu nedenle süreç, gerçek dünyanın kendisi olarak anlaşılmalıdır (Çelik, 2006: 12-13).

Ayrıca bil-fiil şey fiziksel ve zihinsel kutuplara ayrılmış şekilde iki kutuplu bir yapıdır. Bu iki kutup birbirine bağlı olması nedeniyle fiziksel dünya ancak zihinsel kutupla birlikte öğrenilebilir. Dolayısıyla bu iki kutup birbirlerinden ayrı olarak düşünülemez (Whitehead, 1978: 239). Öyle ki her bil-fiil şey, fiziksel kutbu açısından zamanın içindeyken zihinsel kutbu açısından da zamanın dışındadır (Whitehead, 1978: 248).

Whitehead felsefesinde bil-fiil şeyler ile aynı manayı ifade eden bir kavram daha vardır. Bu kavram bil-fiil durumlardır. İlk kavram olan bil-fiil şeyler onun felsefesinde Tanrı için de kullanılmaktayken, bil-fiil durumlar ise Tanrı yerine kullanılmaz (Aydın, 1985: 37).

Bununla birlikte bil-fiil varlıkların arasında önem derecesi ve işlev farklılıkları mevcutsa da gerçeklik açısından hepsi aynı seviyededir. Öyle ki nihai gerçeklerin tümü

benzer bil-fiil varlıklardır ve bunlar tecrübe damlaları olarak karmaşık ve birbirine bağlıdır (Whitehead, 1978: 18).

3. 3. 2. Ezeli Objeler

Whitehead felsefesinin esasını teşkil eden kavramlardan birisi Ezeli Objelerdir. Onun dönemine kadar doğa birbirine zıt olan "değişim" ve "süreklilik" kavramları üzerinden ele alınmaktaydı. Whitehead ise bu iki zıt kavramın yanına ek bir gerçeklik olarak gördüğü "ezelilik" kavramını kendi felsefi sisteminde kullanmıştır. Whitehead, bu kavramı neden kullandığını bir dağ örneği üzerinden gösterir. Whitehead'a göre bir dağ varlığını sürdürmekteyken çağlar içerisinde aşınarak ortadan kaybolur. Bununla birlikte bu dağ tekrardan meydana gelirse, o artık yeni bir dağdır. Ancak geldiği yer bakımından ezelidir. Ona göre dağ, aynı ruh gibi zamana tekrar döner ve gelip gider. Bu nedenle aslında bu dağın ne hayatta kaldığı ne de yaşadığı söylenemeyecektir (Whitehead, 1948: 88). Ayrıca Mehmet S. Aydın bu kavramı şu şekilde açıklar:

“Başka bir ifadeyle bunlar, Platon felsefesinde Form'lara veya Kritik Realistlerin Özleri'ne karşılık olup muayyen belirlemelerin Salt İmkanları'dır. Ezeli objeler kendiliklerinden hiçbir şeyi belirleyemezler. Onlar, realite karşısında "nötr" durumdadırlar. Whitehead, bu objelere yaratıcı tekamül fikrini açıklayabilmek için ihtiyaç duyuyor. Maddeden ayrı olarak düşünülebilen bu soyut objeler, yine de maddenin terkinde veya bilfiil varlıkların oluşmasında yer almakla gerçeklik kazanırlar. Klasik felsefenin "külliler"i ile ezeli objeleri karşılaştıran Whitehead, birinci terimi, başka sebeplerin yanısıra, felsefe tarihi boyunca kazanmış olduğu farklı anlamlardan dolayı kullanmak istemediğini söylüyor.” (Aydın, 1985: 39).

Bununla birlikte Whitehead, Tanrı'nın ezeli objeleri yaratmadığını çünkü O'nun varlığının da ezeli objelere ihtiyacı olduğunu belirtir. Öyle ki ona göre Tanrı'nın asli yani değişmeyen yönü, ezeli objelerin gerçek yuvası olarak görülür (Albayrak, 1997: 10-11).

3. 3. 3. Kavrayış

Kavrama ilkesi, süreç felsefesinin temelidir. Öyle ki Whitehead'da doğa, gelişen süreçlerin bir yapısıdır. Bu ilke, gerçekliğin birlikte büyümesinde verilerin yakalanması veya tutulması/kavranmasını açıklar (Padiyath, 2014: 56).

Whitehead, kavrayışları pozitif ve negatif kavrayışlar olarak ikiye ayırır. Pozitif kavrayışlar, hisler olarak isimlendirilir. Bu kavrayış öznenin gerçek iç yapısına olumlu katkı yapar. Negatif kavrayışlar ise nesnelere bir araya gelmesinden kaçınan ya da kavrayış sürecindeki bir araya gelme eyleminden verileri dışlayan kavrayışlardır (Padiyath, 2014: 58).

Whitehead'e göre her kavrayış üç önemli unsur üzerinden şu şekilde ele alınabilir:

- 1- Kavrayan öznedir (Whitehead, 1978: 23).
- 2- Özne tarafından kavranan veridir (Whitehead, 1978: 23).
- 3- Sübjektif formdur (Öznenin veriyi nasıl kavradığıdır) (Whitehead, 1978: 23).

Whitehead'a göre bil-fiil şeylerin kavraması “fiziksel kavrayış” olarak isimlendirilirken, ezeli objelerin kavraması ise “kavramsal kavrayış” olarak isimlendirilir. Bu iki kavrayış türünde sübjektif formun yani kavrayış tarzının bilinçliliği içermesi gerekmemektedir. Bu durum en açık biçimde bir “kavrama” olayıdır. Kavranılan bil-fiil şey, kavrayanın dünyasında “objektifleşir”. Bunun anlamı orada gerçeklik kazanmasıdır. Bununla birlikte kavrayışı oluşturan üç unsurdan biri olan sübjektif formun çeşitli türleri de vardır. Örneğin: Duygular, değerler, zıtlıklar ve bilinçlilik bu türlerdendir (Whitehead, 1978: 23-24).

3. 3. 4. Somutlaşma Süreci

Whitehead için somutlaşma süreci, bir varlığın yapısında her daim sürekliliğin olduğunu gösterir. Ona göre bu süreç, bil-fiil durumun varlığa geçmesiyle ortaya çıkar. Yani bu sürece bil-fiil varlığı meydana getiren oluşum faaliyeti de denilebilir. Bu oluşum süreci, objeleri alma ve onları tek belirli bir birlik içinde bütünleştirmenin aktif sürecidir. Bir

anlamda somutlaşma süreci, Spinoza'nın "Doğuran Doğa" olarak adlandırdığı şey olarak da anlaşılabilir (Albayrak, 1997: 20).

Ayrıca Whitehead, "Somutlaşma süreci" kavramını birlikte büyüme manasında kullanır. Bu kelimeyi kullanmasının ilk sebebi insan deneyiminin her anının oluşunu analiz edebilmektir. Ona göre gerçeklik, bir süreç olarak kabul edilir. Dolayısıyla Whitehead, gerçekliğin nasıl başladığını anlamaya çalışır. Başka bir ifadeyle oluşu açıklamak için aktüel bir olayın meydana gelişini araştırmak zorunda olduğumuzu ifade eder. Onun bakış açısından Tanrı'nın aktüel bir varlık olması sebebiyle somutlaşma süreci iyi anlaşılmalıdır. Kısaca bu tanım, organizmanın tüm felsefesini aydınlatır (Padiyath, 2014: 55).

3. 3. 5. Topluluk

Whitehead'ın kullandığı bir diğer kavram ise bil-fiil şeylerin kendi aralarında bir "birliktelik" oluşturduğunu açıklayan topluluktur. Bu birliktelik en az birliğin içerisinde yer alanlar kadar gerçektir. Öyle ki birbirlerinden ilgisiz olmayan bu birliktelik aslında bizim tecrübemizden edindiğimiz olgu ve olayların meydana getirdiği "topluluk"tur. Dahası bu topluluk çeşitli alt topluluklara da ayrılmakta ve aralarında ki etkileşim sürmeye devam etmektedir (Aydın, 1985: 38).

Ayrıca bil-fiil şeyler ile topluluklar arasında fark bulunur. Bil-fiil şeylerin tümü küçük alemde bir oluşum aşamasındayken çevremizde gördüğümüz varlıklar (ağaçlar, otomobiller vs.) yalnızca tek bil-fiil şeyler olarak kabul edilmez. Onlar bir nevi bil-fiil şeylerin topluluğudur. Bu nedenle bu tür topluluklar sayıca oldukça fazla bil-fiil şey barındırır (Sherburne ve Kline, 1963: 22).

3. 3. 6. Olay

Olay kelimesi, Türkçe'de: Ortaya çıkan, oluşan durum manalarını ifade eder. Felsefi açıdan ise geleneksel ontolojilerde tözlerin serüvenleri şeklinde ele alınırken, Whitehead'ın felsefesinde ise varlıkların olaylardan çıktığı kabul edilir. Ona göre olaylar, doğanın en somut olgularıdır (Çelik ve Kiriş Yılmaz, 2020: 4).

Çünkü bütün şeyler (sandalye, masa, futbol topu vs.) son hallerine gelinceye kadar uzun bir süreç içerisinde geçmektedirler. Evrenin dinamik yapısı aracılığıyla hiçbir şey aynı şekilde kalmamaktadır. Dahası Whitehead için evrende hiçbir olay birbirinden bağımsız olarak düşünülemez. Öyle ki bütün gerçeklik baştan başa beraberdir (Albayrak, 1997: 22).

Bir başka ifadeyle onun için olay: Saf potansiyellerin kendilerini belli ettikleri bir aktivite yeri olarak da görülebilir. Bir olayın uzanım olması dolayısıyla her varlık kendi sınırlarına yönelirken, ötekilerle karşılaşır. İşte bu karşılaşma yeri olay olarak kabul edilir (Çalcı, 2014: 205-206).

3. 4. Whitehead'da Tanrı-Evren İlişkisi

İskenderiyeli teologlar dinî birçok konu hakkında tartışmışlardır. Onların en çok odaklandığı konuların başında ise Tanrı'nın bu dünyadaki varlıklarla kurduğu ilişkinin nasıl olduğu gelir. Bu nedenle dünyada düzeni sağladığını düşündükleri ezeli varlığın ne şekilde kendi tabiatını dünyayla paylaştığı üzerine oldukça fazla düşünmüşlerdir. Bir açıdan, Tanrı tüm varlıkların tabiatındadır. Bu sebeple bu varlıkların tabiatının anlaşılması için ilk olarak sonsuz Tanrı'nın içkinliğinin idrak edilmesi gerekmektedir (Whitehead, 1969: 166).

Whitehead, o eski dönem teologların karşılaştığı bu problemi çözüme kavuşturmak için iki uçlu olarak adlandırılan bir Tanrı tasavvuru düşüncesini savunur. Ona göre bu tasavvurun amacı Tanrı'yı iki farklı perspektiften ele almak dolayısıyla kavramaya çalışmaktır. Whitehead'ın bu görüşüne göre, Tanrı hem mutlaklık hem de oluş üzerinden anlaşılır. Whitehead, sözünü etmiş olduğu bu kavramları Tanrı'nın ikili tabiatı ile açıklar. Bu tabiatlardan ilki "Primordial Nature" olarak ifade edilirken, diğer tabiat ise "Consequent Nature" olarak ifade edilmiştir (Aydın, 1985: 51).

Bu kavramları Türkçe olarak düşündüğümüzde ise Mehmet Aydın'ın "Primordial Nature" kavramı için "asli mahiyet" ve ikinci yön olan "Consequent Nature" için "oluşan mahiyet" kavramlarını kullandığı görülür. Aynı kavramları karşılamak için ise Mevlüt Albayrak'ın önerileri "değişen/değişmeyen" ve "ahir/evvel" şeklinde olmuştur (Albayrak, 1997: 88).

Whitehead, birbirine karşıt olan oluş ve sũreklilik olgularını doğanın temeli olarak kabul eder. Yine de o ilk olarak oluşu vurgular. Oyle ki doğa hakkındaki gercek hem varlığı hem de oluşu, sũreklilięi, akışı hem de durağanlığı ve sũreci sergilemesidir. Bu noktada, varoluşun sũreçten ayrı dũřũnũlemeyeceęi bu nedenle "sũreç" ve "varoluş" kavramlarının birbirlerini varsaydıklarını kabul etmek mũmkũndũr (Padiyath, 2014: 50).

Onun bu gũrũřlerinin Sũreç felsefesini oluşturduğu bilinir. Bu felsefenin esasını teşkil eden fikirler ise şu şekilde sıralanabilir:

"1- Bilfiil durumlar olarak anlamlandırılan olaylar, temel ilkedir.

2- Her bir olay, bir önceki olayla bağlantılıdır.

3- Olayların amacı, yaratıcılığını ve tecrũbenin yoğunluğunu en yũksek dereceye çıkartmaktır.

4- Olaylar alternatifler arasında aktif bir seçmeye sahiptirler.

5- Beden ve zihin, birbirine bağlıdır." (elik, 2006: 25).

Whitehead, "tũm aktũel varlıklarla benzer şekilde, Tanrı'nın doğasının çift kutuplu olduğu" sonucuna varır. Yani, Tanrı'nın bir zihinsel kutbu olduğu kadar fiziksel bir kutbu da olmalıdır; Tanrı, fiziksel olduğu kadar kavramsal kavrayışlardan da zevk almalıdır (Hosinski, 1993: 188).

Ayrıca tũm gercek varlıklar, u aşamadan oluşan bir birleşme sũreci olarak şu şekilde açıklanabilir:

1- fiziksel kavrayışların alıcı aşamasıdır (Hosinski, 1993: 188).

2- kavramsal kavrayışların tepki veren aşamasıdır (Hosinski, 1993: 188).

3- fiziksel ve kavramsal kavrayışların bũtũnleřtięi bũtũnleřtirici aşamadır (Hosinski, 1993: 188).

Whitehead, sözünü etmiş olduğumuz bu aşamaların tümünü Tanrı'nın "sonuç" doğası olarak adlandırır. Bunun nedeni Tanrı'nın Asli Doğası ile zamansal dünyanın varlıkları arasında etkileşim olmasındandır. Ona göre Tanrı'nın fiziksel kavrayışları, dünyanın zamana bağlı olan aktüel varlıkları tarafından türetilmelidir. Whitehead, bu ilişkiyi “Görelilik ilkesi” üzerinden kurduğunu açıklar. Bu ilkeye göre her aktüel varlık fiziksel kavrayışlar aracılığıyla diğer varlıklarla ilişki kurar (Hosinski, 1993: 189).

Bu nedenle Whitehead' a göre süreç de Tanrı'yı etkiler. Bunun nedeni ancak Tanrı'nın bu şekilde şuurlu olması ve fiziki duygularının hareket kazanabilmesidir. Öyle ki bu durumda kavramsal kavrayışların yerini artık fiziksel kavrayışlar alır. Böylece Whitehead, Tanrı'nın oluşan yönünün dünyadan gelen fiziki tecrübeye bağlı şekilde ortaya çıkarak O'nun aslı yönü ile birleştiğini kabul eder (Yıldırım, 2013: 12).

Bu ifadelerden hareketle Whitehead için Tanrı olmadan hiçbir şekilde yaratım/meydana getirme faaliyetinin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. O, bu durumu Tanrı'nın asli yönü üzerinden sınırlama ilkesi/somutlaşma ilkesi olarak açıklar. Öyle ki bu ilkeye göre Tanrı dünyadaki değer ve düzenin aşkın unsuru olarak faaliyette bulunur. Dolayısıyla Tanrı, tüm varlıklarla etkileşim halindedir (Mominov, 2008: 44). Whitehead bu durumu kısaca, “Tanrı'nın somutlaşmasıyla dünyanın yaşadığı” şeklinde açıklar (Whitehead, 1927: 140).

Whitehead'ın Tanrı ile dünya arasındaki ilişkiye dair olan düşünceleri ise şu şekilde ifade edilebilir:

“Dünya'nın sürekli ve Tanrı'nın akıcı olduğunu söylemek kadar Tanrı'nın sürekli ve Dünya'nın akıcı olduğunu söylemek de doğrudur.

Dünya'nın bir ve Tanrı'nın çok olduğunu söylemek kadar Tanrı'nın bir ve Dünya'nın çok olduğunu söylemek de doğrudur.

Dünya'nın Tanrı'yla kıyaslandığında yüce bir şekilde bil-fiil olduğunu söylemek kadar, Tanrı'nın Dünya'yla kıyaslandığında yüce bir şekilde bil-fiil olduğunu söylemek de doğrudur.

Tanrı'nın Dünya'ya içkin olduğunu söylemek kadar, Dünya'nın Tanrı'ya içkin olduğunu söylemek de doğrudur.

Dünya'nın Tanrı'ya aşkın olduğunu söylemek kadar, Tanrı'nın Dünya'ya aşkın olduğunu söylemek de doğrudur.

Dünya'nın Tanrı'yı yarattığını söylemek kadar, Tanrı'nın Dünya'yı yarattığını söylemek de doğrudur.” (Whitehead, 2021: 525).

Yukarıdaki ifadelerden hareketle Whitehead felsefesinde Tanrı, evrenin özgür ve tek yaratıcısı olarak görülmemektedir. Bu yönüyle onun benimsediği Tanrı anlayışının klasik teizmden ayrıldığı anlaşılabilir. Ona göre Tanrı, diğer tüm varlıklar gibi yaratıcılığın etkisi altındadır. Öyle ki evrenin içerisinde var olan her şey yaratıcılığın görünümlerindedir. Dolayısıyla Whitehead için yaratıcılık, sürecin bir nevi anları olarak anlaşılabilir (Yıldırım, 2014b: 77).

Tüm bu ifadeler üzerinden düşündüğümüzde Whitehead için Aristoteles'in “kendi özünü bilen” ile Farabi'nin “kendi özünü bilmekle bütün var olanları bilen” Tanrı anlayışlarını birleştirdiği yorumunu yapmak mümkün görünür (Albayrak, 1997: 121).

3. 5. Whitehead Felsefesinin Bir Değerlendirmesi

Whitehead'ın eserleri ve düşünceleri incelendiğinde onun Tanrı ile evren arasındaki ilişkiye dair sistemli bir görüş dile getirdiği anlaşılır. Whitehead'a göre bu şekilde sistemli bir görüş oluşturmak için ilk önce doğru bilgiye ulaşmak gerekir. Bu noktada onun bilgiye ulaşma yolunda deneyci ve akılcı yöntemlerin birlikteliğinden yararlandığı görülür. Dolayısıyla bu iki yöntemi bir arada kullanan bir filozof olduğu için sentezci anlayışa sahip olduğu kabul edilebilir.

Whitehead için felsefenin en önemli görevi rasyonel ve açıklayıcı bir biçimde fizik ötesini anlaşılır kılmaktır. Whitehead, bu açıklamaları yapabileceğine inandığı filozofların her zaman düşünmeye ve araştırmaya devam etmeleri gerektiğini söyler. Çünkü o, çoğunluğun kabul ettiği varsayımlardan ötesini düşlemeyen birisinin filozof olamayacağını benimsemektedir.

Whitehead'ın bilgi üzerine olan bu fikirlerinden hareketle onun içerisinde yer aldığı dünyayı rasyonel bir şekilde kavramak istediği anlaşılabilir. Bu nedenle Whitehead, felsefi

görüşlerini oluştururken temel olarak gerçeğin ne olduğuna dair araştırmaya girmiştir. Bu araştırmasının sonucunda o, dünyadaki varlıklar arasındaki bağlantıların makinelerden çok organizmalara benzediğine karar vermiştir. Whitehead, bu durumu kavraması neticesinde felsefesini organizma üzerinden ele alarak ona organizma felsefesi demiştir.

Whitehead, Organizma felsefesinin üzerine düşünüldüğü takdirde onun Spinoza felsefesinin şemasıyla bağlantılı olduğunu da söyler. Ancak o, Spinoza gibi tözcü yaklaşımı benimsemenin hatalı olduğunu da ifade eder. Buna rağmen Spinoza'nın mod kavramının bazı açıklamaları yerine getirmede faydalı olabileceğini desteklemiştir.

Whitehead açısından felsefe ile bilim arasında mühim bir farklılık yoktur. Bu nedenle o, bilimsel ve felsefi çalışmaların tümünden hareketle yeni bir metafizik ortaya koymak istemiştir. Ayrıca bu konuda metafizik kavramı yerine spekülatif felsefe kavramını kullanmıştır. Bu felsefe temel olarak evrendeki zıtlıkları esas almıştır. Değişim ve süreklilik, iyi ve kötü vs. gibi zıtlıklar onun felsefesindeki bazı zıtlıklardır. Bu felsefenin hedefi deneyimlerimizi esas alarak mantıksal ve tutarlı bir sistem meydana getirmektir. Esasen bu felsefe, evrendeki hiçbir varlığı birbirinden ayrı olarak düşünmez. Öyle ki tüm varlıklar birbirleriyle ilişkilidir. Ona göre hakikat ancak bu ilişkinin sistemli olarak açıklanmasıyla anlaşılabilir.

Whitehead felsefesinde temel bazı kavramlar vardır. Bu kavramları kısaca açıklayabiliriz. Onun için evrendeki temel süreç, tecrübedir. Whitehead evrensel kabul ettiği bu süreci bil-fiil şey olarak kabul eder. İki kutbu (fiziksel ve zihinsel) olan bu bil-fiil şeyler bir diğer ifadeyle nihai varlıklar olarak tecrübe damlaları şeklinde anlaşılır. Whitehead'ın bir diğer önemli kavramı olan ezeli objeler ise potansiyel olanın gerçeğe dönüşmesidir. Diğer bir kavram olan somutlaşma süreci ise gerçekliğin nasıl meydana geldiği üzerine bir açıklama isteğidir. Ayrıca bu kavram gerçekliğin süreç olduğunu benimser. Bu süreç Tanrı'nın da diğer varlıklar gibi aktüel olarak katıldığı ifade edilir. Bir başka açıdan somutlaşma süreci Spinoza'nın Doğuran Tabiatı olarak da görülebilir. Süreç felsefesinin diğer temel ilkelerinden olan kavrama ilkesi ise somutlaşma sürecinde verilerin yakalanmasıdır.

Son olarak Whitehead, bil-fiil şeyler arasında bir birliktelik olduğunu söyler. Ona göre bu birlikler birbirleriyle her daim etkileşim halindedir. Bununla birlikte Whitehead felsefesinde her şeyin bir olay olduğu da açıklanır. Çünkü bu dünyada herhangi bir şey son haline gelene kadar bazı aşamalardan geçmiştir. Dolayısıyla bu dünyada evrenin değişen yapısı nedeniyle aynı kalan hiçbir şey yoktur. Dahası evrendeki hiçbir şey birbirinden ayrı olarak da ele alnamaz.

Whitehead'ın kafasını en çok meşgul eden konulardan birinin Tanrı ile evren arasındaki ilişki olduğu görülebilir. O, geçmişten günümüze farklı dönemlerde bulunan birçok kişinin bu ilişkiye dair sorduğu sorulara sistemli bir cevap getirmiştir. Ona göre Tanrı ile evren arasındaki ilişki ancak zıtlıklar üzerinden anlaşılabilir. Çünkü evrende bir değişim ve gelişim görmekteyiz. Bununla birlikte mantıksal akıl yürütmelerimiz sonucunda Tanrı'nın bir değişim barındıramayacağına da ulaşmaktayız. Çünkü değişim, eksiklikler mutlak olan Tanrı değişmez. Kanaatimizce bu dile getirdiğimiz kabullerin farkında olan Whitehead, bu problemi aşmak için felsefe tarihinde çoğunluğun kabul ettiğinin aksine Tanrı'nın yalnızca mutlak olmadığı ayrıca onun değişen bir yönü olduğunu da savunmuştur. Dolayısıyla Whitehead'ın Tanrı'sı mutlak ve değişen yöne sahip olan iki kutuplu bir Tanrı'dır. Bu Tanrı mutlak olan yönüyle diğer varlıklardan ayrılırken, değişen yönüyle o varlıkların mevcudiyet nedenidir. Bununla birlikte Tanrı'nın değişen yönü de evrenin mevcut olmasıyla var olur.

Bu noktada Whitehead için yaratım faaliyetinin de teizm inancından ayrı olduğu anlaşılır. Öyle ki onun yaratıcılık eyleminden anladığı sürecin anları olarak görülür. Dolayısıyla onun için evrendeki çokluğun sebebi dile getirmiş olduğumuz süreç olarak algılanmaktadır.

Whitehead'ın incelemiş olduğumuz fikirleri üzerinden onun Tanrı düşüncesinin sadece bu evrenle sınırlı kalmadığı ayrıca bu evreni aşan bir yanı (aşkın) da olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu görüşlerimiz üzerinden Whitehead'ın antik çağlardan beri süregelen hakikatin mutlaklık mı? yoksa değişim mi? olduğu tartışmasında yer alan iki kavramı da benimseyerek sentezci bir bakış açısı getirdiği düşünülebilir. Bu nedenle Whitehead'ın pan-enteist bir filozof olduğu anlaşılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SPİNOZA ve WHITEHEAD FELSEFELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

4. 1. Spinoza ve Whitehead Felsefelerinin Bilgi ve Yöntem Yaklaşımları

Spinoza, felsefi sistemini akıl ve mantık üzerinden şekillendirmiştir. Ona göre insan, öncelikle zihnini doğru düşünmesini engelleyecek unsurlardan uzak tutmalıdır. Sonrasında doğanın işleyişinde hâkim olan matematiksel ilişkiyi örnek alarak doğru bilginin izini sürmelidir. Bu doğrultuda Spinoza, rasyonel olarak Tanrı ile evren arasında ki ilişkinin açıklanabileceğini düşünmüştür.

Whitehead'ın düşünceleri ele alındığında ise onun da tıpkı Spinoza gibi Tanrı ile evren arasındaki ilişki üzerine sistemli bir açıklama geliştirmek istediği anlaşılır. Onun düşüncesinin temelinde ise felsefe tarihinde çoğunluğun kabul ettiğinin aksine süreç fikri olduğu görülür. Bu noktada onun Spinoza gibi tözcü bir yaklaşım benimsemediğini de kabul etmek mümkündür.

Ayrıca Whitehead'ın gerçek bilgiyi elde etmek için deneyci ve akılcı yöntemlerin ikisini de tercih ettiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle onun bilgiye ulaşmak için sentezci bir anlayışı tercih ettiği söylenebilir.

Spinoza'nın ise aklın işleyiş biçimini anlamasından sonra kullanacağı yönetime karar verdiği görülür. Böylece Spinoza, bilimsel bilgileri doğru işleyen bir zihin sayesinde ele alabilecek ve en yüksek insan yetkinliğine ulaşabilecektir. Spinoza, gerçek bilgiye dair olan tüm bu araştırmalarının sonucunda doğanın kendisinden çok daha iyi bir rehber bulamamıştır. Ona göre bu durumu kabul etmesinin sebebi her şeyin doğanın kanunları sonucu olmasıdır. Bu sebeple onun açısından zihin bir şeyi doğru biçimde kavramışsa ulaşılan sonuçlar nesnel olacaktır. Spinoza, tüm bu değerlendirmelerinin neticesinde yöntem için Euclides'in *Elemantar* adlı eserinden yararlanmayı tercih etmiştir. Bunun nedeni Euclides'in kullandığı geometrik yöntem ile kendi felsefesinde de rasyonel sonuçlara ulaşma isteğidir.

Whitehead da Spinoza gibi rasyonel ve açıklayıcı bir biçimde fizik ötesini kavramaya çalışır. Bunun için o da tıpkı Spinoza gibi esas olarak gerçeğin ne olduğu ile ilgili bir inceleme yapmıştır. Bu inceleme ve araştırmalarının neticesinde dünyadaki varlıkların birbirleriyle olan ilişkilerinin organizmalara benzediğine ulaşmıştır. Whitehead, bu çıkarımının sonucunda kendi felsefesine Organizma Felsefesi adını vermiştir.

Bununla birlikte Whitehead, bu felsefesinin Spinoza felsefesiyle ilişkili olduğunu da dile getirir. Fakat o, tözcü bir yaklaşım yerine sürecin esas alındığı bir yaklaşımı benimser. Ayrıca onun bilim ve felsefe üzerinden yeni bir metafizik anlayış üretmek istediği de söylenebilir. Bu felsefenin evrendeki karşılıkları ana unsur yaptığı da görülür. Öyle ki Whitehead'ın amacı tecrübemiz üzerinden bir anlayış oluşturmaktır. Ancak bu doğrultuda o, hakikatin sistemli bir biçimde idrak edilebileceğini düşünür. Bu karşılaştırmalar üzerinden değerlendirdiğimizde iki filozofun da rasyonel bir biçimde hakikati açıklamaya çalıştıkları sonucuna varılabilir.

4. 2. Spinoza ve Whitehead Felsefelerinde Tanrı-Evren İlişkisi

İki filozofun ontolojilerini ele aldığımızda Spinoza'nın töz, sıfat ve mod kavramlarını temel olarak felsefi bir sistem oluşturduğu anlaşılır. Spinoza, töz kavramı ile Tanrı'yı işaret eder. Mod kavramıyla da varlığı töze bağlı olan mümkün varlıkları açıklar. Onun diğer kavramı olan sıfatın da Tanrı'nın bir yönünü ifade ettiği kabul edilebilir.

Whitehead felsefesinde ise çift kutuplu bir Tanrı anlayışı benimsenerek zıtlıklar üzerinden bir sistem ortaya çıkarıldığı görülür. Onun ontolojisi de bil-fiil şey, ezeli objeler, kavrama ilkesi ve somutlaşma süreci üzerinden anlaşılabilir. Bu noktada onun felsefesi ise bu kavramlar üzerinden şu şekilde açıklanabilir:

Whitehead, evreni bir süreç olarak görür. Bu sürecin temelinde de bil-fiil şey olarak isimlendirdiği iki kutbu olan (zihinsel ve fiziksel) nihai gerçeklikler bulunur. Bu varlıklar maddeden ayrı olan (soyut) ezeli objelerin belirsizliklerinin sonlanmasıyla gerçeklik elde ederler. Dolayısıyla ezeli objelerin işlevi potansiyel halde bulunan varlıklara imkân sağlayarak onların gerçeklik kazanmasına olanak tanımaktır. İşte bu durum somutlaşma süreci olarak açıklanabilir. Whitehead, Tanrı'nın da öteki varlıklar gibi aktüel olarak bu

sürece girdiğini ifade eder. Öyle ki Tanrı'nın oluşan yönü ile aslı yönü bu noktada birleşir. Bu nedenle Tanrı'nın bulunmadığı bir yaratım söz konusu olamaz. Tanrı, bir diğer deyişle evrendeki düzenin içkin olduğu kadar aşkın sağlayıcısıdır. Bu açıdan somutlaşma süreci Spinoza'nın Doğuran Doğası olarak da ele alınabilir.

Yapılan karşılaştırmalardan hareketle iki filozofun Tanrı-evren ilişkisine dair düşüncelerine bakıldığında Spinoza'nın yalnızca mümkün varlıkları nedensel açıdan Tanrı'ya dayandırdığı görülür. Öyle ki Spinoza, Tanrı ile mümkün varlıklar arasında nedensel bir ilişkiden söz etmese bu varlıkların tözün tezahürleri olduğunu kabul edip felsefesinde ele almazdı. Bununla birlikte onun için bu mümkün varlıklar, yetkinlikleri üzerinden Tanrı ile bir ilişki halinde değildir. Bu noktada onun felsefesinde Tanrı ile doğanın doğrudan özdeşleştirilmesinin hatalı olduğu ortaya çıkar. Ayrıca Spinoza'nın Tanrı ile doğayı, Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımı üzerinden ele alması onun bu konuda özdeşlik düşünmediğinin bir başka göstergesi olabilir.

Whitehead'ın ise düşüncelerini değerlendirdiğimizde onun çift kutuplu bir Tanrı anlayışı benimseyerek, Tanrı'nın değişmeyen (mutlak) ve değişen iki kutba sahip olduğunu kabul ettiği görülmektedir. Bu nedenle onun da açık bir şekilde Tanrı ile evren arasında özdeşlik düşünmediğine ulaşılabılır. Bu çıkarımlardan hareketle iki filozofunda Tanrı ile evreni bir ve özdeş görmediği kabul edilebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ

5. 1. Sonuç

Düşünce tarihi ele alındığında Tanrı ile evren ilişkisine dair birçok farklı açıklama getirildiği anlaşılır. Bu açıklamalardan birini de töz teorisi üzerinden yapan ünlü filozof Spinoza olarak kabul edilir. Geçmişten günümüze onun felsefesi hakkındaki yorumlar değerlendirildiğinde ise Spinoza'nın adının çeşitli Tanrı anlayışlarıyla anıldığı ortaya çıkar. Dolayısıyla bu durum onun felsefesinin tam olarak anlaşılmadığının bir göstergesidir.

Günümüzde ise Spinoza'nın Tanrı anlayışı üzerine yapılan tartışmaların önemli bir kısmının onun panteist veya pan-enteist olup olmadığı üzerinde yoğunlaştığı görülür. Kanaatimizce bu tartışmayı sonuca kavuşturacak asıl nokta Spinoza'nın Tanrı ile evren arasında bir ayırım mı? yoksa özdeşlik mi? gördüğü sorusuna verilecek cevaptır. Çünkü Spinoza, Tanrı ile evreni bir ve özdeş gördüğü taktirde panteist bir filozof olmak durumunda olacakken, Tanrı'yı evrende içkin olarak düşündüğü kadar aşkın olarak da düşündüğü taktirde pan-enteist bir filozof olacaktır.

Meseleyi bu açıdan değerlendirdiğimizde Spinoza'nın felsefesinde Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımları aracılığıyla Tanrı ile mümkün varlıklar arasında bir farklılık gözettiği sonucu ortaya çıkar. Bu çıkarım üzerinden Spinoza'nın panteist olamayacağı onun yapmış olduğu bu ayırım nedeniyle pan-enteist bir filozof olarak kabul edilebileceği düşünülebilir. Öyle ki bu ayrımların oldukça benzerini Alfred North Whitehead adlı pan-enteist bir filozofun iki kutuplu (fiziksel ve zihinsel) Tanrı sisteminde gördüğümüzde bu fikrimizi daha net bir şekilde temellendirebileceğimizi fark ettik. Bu doğrultuda yapılan incelemeler sonucunda Spinoza'nın felsefesinde yer alan töz kavramıyla Tanrı'yı ifade ettiğini, modlarla ise mümkün varlıkları açıkladığı görülebilmektedir. Onun felsefesinde yer alan bir diğer kavram olan sıfatın da tözün bir niteliğini/özelliğini belirttiği anlaşılabilir.

Spinoza'nın felsefesinde Tanrı ile Doğa ilişkisi üzerine yapılan yorumları incelediğimizde ise Spinoza'nın Tanrı anlayışını pan-enteizm olarak kabul etmenin

panteizme göre çok daha makul olduğu görülebilir. Bu düşünceimizi ise şu şekilde açıklayabiliriz:

Spinoza, felsefesini açıklarken panteizmin temel ifadesi olan "her şey Tanrı'dır." yerine "her şey Tanrı'da vardır." ifadesini kullanır. Ona göre Tanrı, sonsuz sıfat sahibiyken panteizme göre Tanrı ile evren özdeş olduğundan Tanrı yalnızca madde sıfatı üzerinden anlaşılabilir. Öyle ki Spinoza, Tanrı ile maddi doğayı özdeş görmediğini de ifade etmiştir. Ayrıca Spinoza'nın a priori ve a posteriori biçimlerde Tanrı kanıtlamaları yapması da onun aşkın bir varlığı kabul ettiğini düşündürebilir. Bütün bu çıkarımlarımız Spinoza'nın panteist Tanrı anlayışına daha uygun olduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte Spinoza felsefesinde Tanrı-evren özdeşliği tartışmasında en zor konulardan birinin Tanrı ile modlar arasındaki ilişki olduğu düşünülebilir. Çünkü mutlak olan Tanrı'dan değişebilen modların nasıl meydana geldiği bir soru işaretidir. Öyle ki Spinoza, bu modlar ile özdeşlik kurmuş olsaydı kanaatimizce panteist olarak kabul edilebilirdi. Bu noktada Spinoza'nın modları ikiye ayırarak sonlu ve sonsuz ayrımlarını yapması bizim açımızdan meseleyi çözüme kavuşturabilir.

Bunun sebebi tüm varlıkların zorunlu nedeni olan Tanrı/töz bu ayırım nedeniyle modlarla yetkinlik açısından tümüyle özdeş sayılamayacak dolayısıyla Tanrı ile sonlu modlar arasında ontolojik bir ayırım ortaya çıkacaktır. Öyle ki bu durumda Spinoza'nın panteist kabul edilmesini destekler niteliktedir.

Spinoza'nın felsefesini Whitehead ile karşılaştırdığımızda iki filozofunda rasyonel bir tutumdan hareketle Tanrı ve evren ilişkisini açıklamak istedikleri anlaşılmaktadır. Onların Tanrı-evren ilişkisine dair benimsedikleri düşünceleri ele aldığımızda ise Spinoza'nın felsefi sistemini töz teorisi üzerine kurduğu anlaşılırken Whitehead'ın ise süreç düşüncesinden hareketle bir sistem kurduğu görülür. Bu doğrultuda Whitehead, evreni bir organizma olarak düşünmüş ve bu sistemini de zıtlıklar üzerinden kurmuştur.

Spinoza'nın ise Whitehead felsefesinde yer alan bu zıtlıkları töz-mod ilişkisi üzerinden ele aldığı düşünülebilir. Çünkü töz tanımı gereği bölünemez ve mutlaktır dolayısıyla değişmez. Fakat evrende yer alan varlıkları Tanrı'nın modları olarak

düşündüğümüzde bu modların çeşitli eksiklikler ve zayıflıklar (sınırlılık, ölüm vs.) barındırdığı görülür. Bu nedenle Spinoza'nın da Whitehead gibi evrenin doğasında yer alan/gözlemlenen bu çeşitlilik ve zıtlıklara felsefi sisteminde modlar üzerinden yer verdiği düşünülebilir.

İki filozofun sözü edilen bu mutlaklık ve değişim kavramları üzerinden felsefi sistemlerinde bir sınıflandırma yaptığı da anlaşılmaktadır. Öyle ki Spinoza'nın Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımları üzerinden Tanrı ile evrende mevcut olan varlıklar arasında ontolojik bir farklılık gözettiğini düşünmek oldukça makuldür. Whitehead'ın felsefesine bakıldığında ise onun da iki kutuplu mutlak/asli ve oluşan/değişen bir Tanrı anlayışına sahip olduğu görülür. Bu açıdan iki filozofunda mutlaklık ve değişim kavramlarını sistemli bir şekilde açıklamaya çalıştıkları düşünülebilir. Çünkü kanaatimizce mutlak olan bir Tanrı'dan eksiklikler barındıran bir varlık olarak kabul ettiğimiz evrenin meydana gelmesi/yaratılması bir çelişki olarak görülebilecektir.

Bununla birlikte iki filozof açısından Tanrı ile meydana getirdikleri arasındaki ilişkiyi değerlendirdiğimizde Spinoza'da bu faaliyetin Doğuran Doğa ile gerçekleştiğini anlarken Whitehead felsefesinde ise bu durum somutlaşma süreci üzerinden açıklanabilir. Öyle ki Tanrı'nın Oluşan Doğası ile Asli Doğası bu süreçte birleşerek evreni ortaya çıkarır. Bu nedenle Whitehead'a göre Tanrı, bu sürecin düzenini sağlayan aşkın varlık olarak anlaşılır. Bu ifadeler üzerinden iki filozofunda Tanrı ile mümkün varlıklar arasında ontolojik bir farklılık gözettiği kabul edilebilir.

Bu karşılaştırmalardan hareketle Spinoza'nın felsefesini, Whitehead üzerinden yorumladığımızda onun da tıpkı Whitehead gibi Tanrı'nın tözsel varlığı ile evren arasında bir ayırım yapmakla birlikte sonlu modlar ile evrende içkinleştiğini düşündüğü anlaşılabilir. Bu düşünce vasıtasıyla Spinoza'nın felsefi görüşünün hem aşkınlığı hem de içkinliği desteklediğini kabul edebiliriz.

Öyle ki genel olarak Spinoza'nın Tanrı ile evreni bir ve özdeş kabul ettiğini ileri sürenler onu panteist olarak görmüşlerdir. Buna karşın Spinoza'nın bu konudaki görüşleri eserlerinden yola çıkılarak bütünüyle ve dikkatli bir şekilde incelendiğinde onun en temelde Tanrı ile evren arasındaki ilişki üzerine Doğuran Doğa ve Doğmuş Doğa ayrımı yaptığı

dolayısıyla her şeyin içkin olduğu kadar aşkın bir Tanrı sayesinde mevcut olduğunu benimsediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle felsefe tarihinde çoğunluğun kabul ettiğinin aksine Spinoza'nın aslında panteist değil Whitehead gibi pan-enteist bir filozof olduğunu düşünmek daha makul görünmektedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, M. (1997). Whiteheadçı Uluhiyet Anlayışı ve Ortaya Çıkardığı Problemler. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Arıcan, M. K. (2004). "Spinoza'nın Natura Naturans Ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 4 sayı: 1, ss. 87-96.
- Arıcan, M. K. (2006). "Spinoza'nın Tanrı-Alem İlişkisinde İçkinlik Aşkınlık Problemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt X/1, s. 127-143.
- Arıcan, M. K. (2015). *Panteizm, Panenteizm ve Ateizm Bağlamında Spinoza'nın Tanrı Anlayışı*. Hece yayınları: Kızılay-Çankaya/Ankara.
- Aydın, M. S. (1985). "Süreç Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 1-4, ss. 31-88.
- Aydın, M. S. (2020). *Din Felsefesi*. İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İzmir.
- Balanuye, Ç. (2021). *Spinoza: Bir Hakikat İfadesi*. Say Yayınları: İstanbul.
- Bayle, P. (1991). *Historical and Critical Dictionary*. Richard H. Popkin and Craig Brush (trans.). Hackett Publishing Company: Indiana.
- Birgül, O. G. (2019). "Spinoza'ya Dair Panenteist ve Panteist Kategorizasyonlar". *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, Ocak/January 2019, 12(1), ss. 132-149.
- Bunnin, N. and Yu, J. (2004). *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy*/ Blackwell Publishing: New Jersey.
- Cengiz, Ö. (2018). "Spinoza Felsefesinde Bireyleşim ve Kişi Olma". *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, ss. 123-133.
- Cevizci, A. (2021). *Felsefe Tarihi*. Say Yayınları: İstanbul.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları: İstanbul.
- Çalcı, S. (2014). "Gerçeklik Anonim Bir Süreçtir: Whitehead Ontolojisinde Dinamizmin Kuruluşu üzerine Bir İnceleme". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar Sayı 17, ss. 197-214.
- Çelik, K. (2006). Süreç Din Felsefesinde, Din-Bilim İlişkisi. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Çelik, K. ve Kiriş Yılmaz, N. (2020.). "Whitehead ve Badiou'da Olay Felsefesi: "Olay" Kavramı ve "Felsefenin Koşulları". *Tabula rasa Felsefe & Teoloji Dergisi*, Sayı: 36, ss. 1-20.
- Çıvgın, A. G. (2018). "Descartes ve Spinoza'da Töz, Sıfat ve Tarz". *Turkish studies*, Winter 13/3, ss. 827-842.
- Çömlekçi, B. G. (2021). "Din Felsefesi Açısından Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru". *Beytulhikme Dergisi*, 11 (11:1), ss. 123-138.
- Descartes, R. (2008). *Meditations on First Philosophy with Selections from the Objections and Replies*. Michael Moriarty (trans.). Oxford University Press: Oxford.
- Descartes, R. (1982). *Principles of Philosophy*. V. R. Miller and Reese P. Miller (trans.). Kluwer Academic Publishers: Dordrecht.
- Donagan, A. and Yovel, Y. (Ed.) (1991). *God and Nature Spinoza's Metaphysics: Spinoza's Metaphysics: Papers Presented at the First Jerusalem Conference* (Ethica I (Spinoza By 2000, Vol. 1). Brill Academic Publishers: Leiden.
- Garrett, D. (1979). "Spinoza's 'Ontological' Argument". *Philosophical Review*. LXXXVIII/2, ss. 198-223.
- Hampshire, S. (1956). *Spinoza*, Faber and Faber Limited: London.
- Hosinski, T. (1993). *Stubborn fact and creative advance: an introduction to the metaphysics of Alfred North Whitehead*. Rowman & Littlefield Publishers: Lanham, Maryland.
- Kurtbay, İ. (2012). Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Melamed, Y. Y. (2009). "Spinoza's Metaphysics of Substance: The Substance-Mode Relation as a Relation of Inherence and Predication". *Philosophy and Phenomenological Research*, Cilt: LXXVIII No. 1. ss. 17-82.
- Mominov, K. (2008). Süreç Felsefesinde Ahlak. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
- Nadler, S. (2006). *Spinoza's Ethics an Introduction*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Nadler, S. and Huenemann, C. (Ed.). (2008). *Interpreting Spinoza, Critical Essay*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Özgökman, F. (2022). "Spinoza'da Tanrı'nın Varlığının ve Tekliğinin Argümanları". *Kalemname Dergisi*, Cilt: 7 Sayı: 14, ss. 356-384.

- Padiyath, T. (2014). *The Metaphysics of Becoming: On the Relationship Between Creativity and God in Whitehead and Supermind and Sachidananda in Aurobindo*. De Gruyter: Boston.
- Reçber, M. S. (2020). "Bayle, Spinoza ve Panteizm Meselesi". *Din ve Felsefe Araştırmaları*, cilt: 3 sayı: 5, ss. 5-27.
- Sherburne, D. W. and Kline, G. L. (Ed.) (1963). "Responsibility, Punishment, And Whitehead's Theory of The Self", 181-2, *In A. N. W.. Essays On His Philosophy*, Prentice- Hall, Inc.: New Jersey.
- Spinoza, B. (1910). *Short treatise on God, man & his wellbeing*. A. Wolf, M. A. and D. Lit. (Trans.). A. & C. Black: London.
- Spinoza, B. (1928). *The Correspondence of Spinoza*. Abraham Wolf (trans.). George Allen & Unwin: London.
- Spinoza, B. (1961). *The Principles of Descartes Philosophy*. H. H. Britan (trans.). The Open Court Publishing Company: La Salle, Illinois.
- Spinoza, B. (2000). *On the Improvement of the Understanding*. R. H. M. Elwes (trans.). The Pennsylvania State University: Pennsylvania.
- Spinoza, B. (2018). *Ethics Proved in Geometrical Order*. M. J. Kisner, M. Silverstone, (trans.). Cambridge University Press: Cambridge.
- Stahlberg, B. (2015). *Spinoza's Philosophy of Divine Order*. Peter Lang Inc.: New York.
- Taylan, N. (2015). *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*. Mahya Yayıncılık: İstanbul.
- Whitehead, A. N. (1927). *Religion In the Making*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Whitehead, A. N. (1934). *Nature and Life*, Cambridge University Press: Cambridge.
- Whitehead, A. N. (1948). *Science and The Modern World*. A Pelican Mentor Book, New American Library: New York.
- Whitehead, A. N. (1958). *Modes of Thought*. Capricorn Books: New York.
- Whitehead, A. N. (1964). *The Concept of Nature*. Cambridge University Press: Cambridge.
- Whitehead, A. N. (1969). *Adventures of Ideas*. The Macmillan Company: London.
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and Reality*. D. R. Griffin and D. W. Sherburne (ed.). Free Press: New York.
- Whitehead, A. N. (2021). *Süreç ve Gerçeklik*. Kevser Çelik (çev.). Fol Yayınları: Ankara.
- Wolfson, H. A. (1934). *The Philosophy of Spinoza*. Harvard University Press: Massachusetts.
- Yasa, M. (2014). *İbni Arabi ve Spinoza'da Varlık*. Elis Yayınları: Ankara.
- Yasa, M. (2016). *Din Felsefesi; Soru-Sorgu-Sonuç*. Elis Yayınları: Ankara.

- Yıldırım, A. (2013). "Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt: 8, sayı:2, ss. 1-15.
- Yıldırım, H. (2014a). "Whitehead'de Metafizik veya Spekülatif Felsefe". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 / 2, ss. 67-73.
- Yıldırım, H. (2014b) "Whitehead'de Tanrı'nın Yaratıcılığı Problemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 / 2, ss. 75-8.

